

NR I 1999

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
1:e arkivarie Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Jörgen Weibull in memoriam	1
Peter Ullgren: Skärvor från ett krig	
– några öden i Halland vid tidpunkten för slaget vid Helsingborg 1710	2
Louise Vinge: Den skånska gården	
– idyllens boning?	19

Jörgen Weibull in memoriam

Jörgen Weibull har gått bort. Han var *De skånska landskapens historiska och arkeologiska förenings* förste och ende hedersledamot. Och detta med självklarhetens rätt. Det var Jörgen Weibull som 1961 väckte föreningen ur dess törnrosasömn och därmed instiftade tidskriften *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland*.

Jörgen Weibull härstammade ur en lundsisk historikerfamilj, som lämnat djupa spår i skånsk historiografi. I januari 1865 tog några eldsjälar initiativet till en skånsk fornminnesförening. Tanken låg i tiden. Romaniken hade väckt intresset för äldre tiders folkminnen till liv. Folkets historia, inte kungarnas, blev ett fältrop, som ledde till stiftandet av flera lokala föreningar för folkspråk och folkminnen – den första gällde Närke och bildades på 1850-talet. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius' banbrytande *Wärend och wirdarne* kom ut 1863 och inspirerade både skåningar och hallänningar till aktivitet. Jörgen Weibulls farfar Martin, då ännu en ung docent i historia, blev föreningens förste sekreterare och den förste redaktören för föreningens tidskrift *Samlingar till Skånes historia, forn-kunskap och beskrifning*.

Föreningen hade ursprungligen en bred inriktning mot fornfynd, folkkultur och folkspråk. Kanske var den alltför ambitiös – verksamheten splittrades upp i arkeologi, kulturhistoria och dialektforskning. Den rent historiska delen av verksamheten kom främst att vila på Martin Weibull och dennes son, Lauritz Weibull. *Samlingar* fick en alltmer skandinavistisk profil samtidigt som urkundsutgivningen kring skånsk historia accelererade. Sedan Kulturens samlingar och Historiska museets utställningar fått en särorganisation, drog Lauritz Weibull konsekvensen av utvecklingen 1901. *Samlingar* ersattes av *His-*

torisk tidskrift för Skåneland, vilken i sin tur avlöstes av *Scandia* 1928, där Jörgen Weibull blev redaktör 1958. Förändringsprocessen är naturlig: den weibullska klanens yngre generationer fick nya intressen och historievetenskapen utvecklades bort från 1800-talets folkliga kulturhistoria. Den radikala källkritiska traditionen skrev om den svenska historien. Jörgen Weibulls avhandling om *Carl Johan och Norge* och arbetet om unionsupplösningen 1905 tillhör det moderna paradigmet. Lokalhistoria blev omodernt.

Som Eva Österberg framhållit var det först på 1970-talet som svenska universitetshistoriker åter började visa intresse för lokalhistoria och för kulturhistoriska perspektiv. Jörgen Weibulls återuppväckning av vår förening redan 1961 förebådade utvecklingen och blev en andra pionjärinsats av familjen Weibull, hundra år efter Martin Weibulls första insats. Hans eget intresse hade väckts av kameralhistoriska studier i Landsarkivets rika material.

Jörgen Weibull hade entusiastiska medarbetare, bl.a. arkeologen Sven E. Noreen, kyrkohistorikern Sven Kjällerström och finansministern Per Edvin Sköld från Toftared. Jörgen Weibull blev föreningens förste sekreterare. När Weibull 1967 kallades till en professur i modern historia i Aarhus och lämnade Lund för nya uppgifter, var det naturligt att fortsättningsvis knyta honom till föreningen som hedersledamot. Hans sista insats för skånsk lokalhistoria blev årsmötesföreläsningen 1966 som skildrar »De Skånska Landskapens Historiska och Arkeologiska Förening 1866–1966», publicerad i *Ale* 1966:2, ett värdigt minnesmärke över hundra år av weibullsk historievetenskap i de skånska landskapen.

Birgitta Odén

Skärvor från ett krig – några öden i Halland vid tidpunkten för slaget vid Helsingborg 1710

Av Peter Ullgren

L:a Tvärgatan 19, 223 53 Lund

»Stridskrafterna skall skydda det egna territoriet och erövra fiendens, men det egna territoriet försörjer och förnyar stridskrafterna fortlöpande. Båda är alltså beroende av varandra, stödjer varandra ömsesidigt och är lika viktiga för varandra. Försvaret av ett område pågår alltså så länge som ett förband hävdar sig där och i den bemärkelsen är försvaret av en krigsskådeplats liktydigt med ett försvar inom densamma».¹

Carl von Clausewitz

Tidsbild, underlag, syften

Johan Olson Sunman befann sig under julen 1709 i en bekymmersam situation. Förvisso var Sverige vid denna tid hårt ansträngt av krig och många levde därför under mödosamma villkor, men alla hade inte en dödsdom hängande över sig. Den 23 december hade Johan anlant för att inkvarteras på Halmstads slott. Tidigare hade han rymt från fästningen i Landskrona och kommendanten William Sinclairs värvade infanteriregemente. Här har vi alltså ett exempel på en värvad soldat som sökt fly sin kommendering till Landskrona. Man såg extra hårt på hans flyktförsök, »dömbder från lifvet» som han nu var.²

Det svenska stormaktsväldet var vid denna tid inne på sina sista skälvande slutår. Sverige var på nytt indraget i ett storkrig. På motståndarsidan fanns såväl Ryssland och Danmark som delar av Sachsen-Polen. Borta i Ukraina hade Karl XII:s länge oövervinneliga fältarmé besegrats sommaren 1709, och kungen hade därefter tagit sin tillflykt till Bender i syfte att få till stånd en svensk-turkisk allians mot Ryssland. På allvar svängde nu den militära hotbilden och hotet riktades alltmer mot hemmajorden. Skåne var t.ex. på nytt hotat, och det är främst i detta sammanhang vi ska förstå infanteristen Sunman.

Under november 1709 hade danskarna intagit Helsingborg. Vid nyåret 1710 var nästan hela Skåne i danskarnas händer. Fästningarna i Malmö och Landskrona hölls dock fortfarande av svenska trupper.³ Misslyckade danska framstötar hade även gjorts mot Karlskrona och Blekinge. I Halland rådde det en febril aktivitet inför det danska hotet, och länet tjänade bland annat som uppsamlingsplats för ett par svenska kompanier inför det annalkande slaget vid Helsingborg, som stod den 28 februari 1710.⁴ Samtidigt var det av största vikt att Halland höll stånd. Situationen riskerade annars att bli mer än allvarlig för svenskarna. Därför förstärktes exempelvis garnisonerna på Varbergs fästning och Halmstads slott kraftigt under 1709.⁵ Ett myller av människor drogs in i krigsförberedelserna i Halland och kriget borrade djupa hål i socknar och byar. Sverige-Finland var, med europeiska mått, ett förhållandevis litet land som räknade ungefär 1,8 miljoner invånare omkring 1720.⁶ I Halland berättar soldatrullor och kontributionslängder om många tragiska mans- och kvinnoöden i samband med kriget i Skåne 1709–1710.

I det följande vill jag peka på några av de intressanta möjligheter som länsräkenskaperna från äldre tid har att erbjuda och vilken personhistorisk guldgruva det tidigmoderna

skattematerialet – landsböckerna – kan vara att ösa ur. Med några exempel hämtade från Halland vid tidpunkten för slaget vid Helsingborg 1710 vill jag visa på spännvidden i landsboksmaterialet och lyfta fram levnadsöden utifrån ett par olika sidor av kriget. Här speglas några förrymda svenska soldaters såväl som några krigsfångars situation. Till detta lägger jag ytterligare ett par exempel hämtade från både allmogen och adeln. Människor från samhällets alla delar, hög som låg, drogs in i det enorma svenska krigsmaskineriet. Genom att lyfta fram några enskilda individer i skuggan av det stora kriget får vi olika bilder av hur kriget drabbade dessa människor. Till en del visar det även hur ett landskap drabbades av kriget utan att i egentlig mening vara krigsskådeplats. Allt har militära anknytningspunkter och hänger givetvis ihop med det stora Nordiska kriget som rasade under åren 1700–1721 och det efter hand allt mer överhängande hotet mot Skåne 1709–1710.

Som underlag har jag i första hand valt att utgå ifrån kontributionslängder, fångräkningar, utskrivningsrullor och kvarntullsmantalslängder som finns införda i några halländska landsböcker de aktuella åren. Kontributioner var en form av extra ordinarie skatt som under stormaktstidens slutskede i det närmaste är att betrakta som en ordinarie skatt i hela Sverige-Finland. Formellt beslut om denna skatt togs 1699 av Karl XII, då ett nytt storkrig stod för dörren. Kontributionerna kunde gälla allt ifrån en extra beskattning av tjänstefolk till nya spetsfundiga konsumtionsbeskattningar och gällde både för land och stad. Det övergripande syftet med dessa extra skatteuttag var militärt, då de var avsedda att användas till finansieringen av kriget på ett eller annat sätt.

De fångräkningar jag använt mig av härrör främst från Halmstads slott och berör både utländska krigsfångar och svenska soldater

vilka begått ett brott av något slag – eller deserterat men infångats. I dessa fångräkningar finns ofta utförliga uppgifter rörande förplägning och liknande. Bitvis kan man också få mer översiktliga uppgifter beträffande antalet fångar och vilka som försökt rymma.

Utskrivningsrullorna visar när och var olika regementen och enskilda förband fylldes på med nytt manskap. Dessa utskrivningar kom att ske utöver indelningsverkets ständiga knekthåll. I sig vittnar dessa rullor om den tragik som utspelades innanför den svenska militärstatens ramar omkring 1710. Det ordinarie knekthållet räckte inte till utan man fick återgå till den äldre principen där det hävdades att kungen hade rätt att skriva ut soldater när nöden så krävde.⁷

Kvarntullsmantalslängderna är att betrakta som vanliga mantalslängder med uppgifter om vem som stod för gårdsbruket, hur många söner, döttrar, pigor och drängar man hyste osv. Med min framställning vill jag således:

- 1) Via några enskilda individer visa på ett antal ingångar till landsboksmaterialet.
- 2) Sätta in detta material i sitt sammanhang vid tidpunkten för slaget vid Helsingborg 1710.

Kort om landsböckerna

Landsböckerna visar vilka skatter som togs ut i olika län, och varje län hade därför sin egen landsbok för detta. I Sverige infördes landsböckerna på 1630-talet i samband med länsstyrelsereformen och kom sedan att kvarstå fram till 1917!⁸ Sammantaget visar landsböckerna inkomsterna och utgifterna för statsverket i respektive län, men även den allmänna uppbörden. Grovt kan man säga att ett län (landskap) bestod av olika fögderier. Fögderierna, vilka räknade ett par eller flera härad, blev den vanligaste förvaltningsprincipen i Sverige från 1626 och framåt.⁹ För de

olika fögderierna och städerna upprättades specialräkningar beroende på vilka skatter som togs ut.

Själva räkningen för den skatt som togs ut av kronan sitter i landsboken med hänvisningar till verifikationerna. I verifikationsbanden hittar man sedan de handlingar som legat till grund för skatteuttaget. Det är här rikliga personuppgifter ofta finns med. Det är viktigt att påpeka att landsböckerna med sina tillhörande verifikationsband ska ses som *en* helhet.

Normalt upprättades landsböcker varje år. En jämförelse kan göras med kronans specialjordeböcker, vilka till en början fördes vart sjätte år, för att senare avfattas vart tionde år. Kyrkobokföringen, som kom igång tidigt i vårt land – vid 1600-talets början, fördes (trots allt) länge som en privat bokföring av prästerskapet. Först i samband med Karl XI:s kyrkolag 1686 blev kyrkobokföringen en statlig ämbetsplikt. Detta sagt för att uppmärksamma hur landsböckerna jämsides med kyrkböcker och mantalslängder (vilka som regel brutits ur landsböckerna) kan vara ett viktigt komplement för att komma åt personrelaterade uppgifter.

Halländsk förvaltningshistorik

Fram till 1645 hörde Halland till Danmark och förvaltades efter danska förvaltningsprinciper. Landskapet ingick länge som en viktig östlig länk i det danska riket. Hallands historia berättar om ett landskap som från 1000-talets mitt och framåt sargas av tvister mellan olika fraktioner av svenska och danska intressen,¹⁰ och under 1500- och 1600-talen var Halland skådeplats för ett antal blodiga drabbningar mellan svenska och danska trupper. Under det nordiska sjuårskriget (1563–1570) intog svenskarna 1565 Varbergs stad och fästning. Först 1569 kunde danskarna återta detta gränsstrategiskt så betydelsefulla fäste. Hän-

delsen vittnar om den viktiga funktion Halland hade i form av gränslandskap mot Sverige.

När svenska trupper under fältmarskalk Gustav Horns befäl bekämpade danska förband längs västkusten och i Skåne 1645, var Brömsebrofreden inte långt borta.¹¹ I ett brev av Horns hand, som bevarats från denna tid, får vi veta att magistraten i Halmstad inte var att lita på. Vidare menar fältmarskalken att – »Uthroota dhe bofvar som sigh på skogarne lähra oppehålla».¹² När kriget på nytt drabbade Halland på 1670-talet påpekade landshövdingen i länet, Sven Andersson Ranck, att man måste komma till rätta med den snapphaneverksamhet som vunnit insteg i några socknar vid Laholmsbukten. »Skulle och än ytterligare någre löse qvinfolck eller kiäringer, som hijttills äe skeedt, komma löpan-des i sochnarne medh budh ifrån snaphanerne och fodra på skatt eller hvadh det vara vill, så skola de äntel. strax fasttagas och föras hijtt i fästningen», formulerade sig landshövdingen i det brev som lästes upp på tingen i de berörda socknarna i november 1679.¹³ Vidare hette det » Undersåthare, alle giöra sin högsta flijt, at dhetta mördarepartijet måtte ofördröjel. uthrotadt blifva».¹⁴

Dessa ögonblicksbilder visar på några av de problem lokalbefolkningen ställdes inför. I gränsbygder böljade kriget ofta fram och tillbaka. Det var därför vanligt att allmogen fick underhålla trupper från olika sidor flera gånger om.¹⁵ Högre upp på samhällsstegen stod ofta större jordegendomar på spel, och många adelsfamiljer kunde förlora egendomar som befunnit sig i familjens ägo sedan generationer tillbaka om man valde fel sida. Under riksdagen i Stockholm 1710 framfördes synpunkter som gjorde gällande att speciellt gränsbygder som Halland, Blekinge och Bohuslän borde erhålla skattelindringar på grund av deras utsatta läge. Från prästerskapets sida lät det angående de gränsområden

som var speciellt härjade av kriget : »Gräntz-
orterne och de som närmast fienden äro draga
största tungan, såsom Wexjö nu af militiens
durchtog skedt är, så at i anseende dertil så-
dana borde snarare niuta någon lindring».¹⁶
Bakom detta uttalande stod domprosten i
Växjö, Andreas Goeding, som förvisso talade
i egen sak. Växjö hade helt nyligen tjänat som
sammandragningsort för de trupper Magnus
Stenbock satte in vid Helsingborg 1710.

Förvaltningsmässigt genomgick Halland
ett par olika stadier under 1600-talet. Under
den första svenska tiden, 1645–1658, här-
skade det s.k. Halländska guvernementet.
Omedelbart efter freden i Roskilde 1658 blev
länet permanent svenskt och inordnades i det
skånska generalguvernementet, där det kvar-
stod fram till 1669.¹⁷ Åren 1670–1675 ut-
gjorde Halland tillsammans med Kristian-
stads län och Blekinge ett landshövdinge-
döme, för att 1675–1693 räknas in i det
skånska generalguvernementet. Först 1693
blev Halland ett eget län. Förvaltningsmässigt
bestod Halland av totalt fyra fögderier vid
början av 1700-talet: Laholm, Halmstad, Var-
berg och Fjäre fögderi. I dessa ingick, i tur och
ordning, städerna Laholm, Halmstad, Var-
berg och Falkenberg samt Kungsbacka.

Rustning, skatter, folkmängd

Det stora Nordiska kriget hade vid tidpunk-
ten för slaget vid Helsingborg rasat i tio år.
Den karolinska armén hade stadigt törmts på
manskap. De trupper som mötte danskarna
vid Helsingborg var uppbyggda av nästan helt
nya regementen.¹⁸ Karl XI:s indelningsverk
hade än en gång satts på hårda prov. Under
hösten 1709 och den kalla vintern 1710 hade
svenska trupper börjat dras samman. Armén
samlades i Växjö varifrån man avtågade mot
Skåne i januari och februari 1710. Samman-
lagt räknade Stenbocks armé uppemot 16 000
man när den bröt upp från sina kvarter i Osby

den 12 februari 1710 för att bege sig mot
Helsingborg.

Förflyttningar av enskilda förband och re-
gementen fordrade en omsorgsfull planering.
Den militära rustningsivern gjorde att Halland
på grundval av sitt strategiskt viktiga läge vad
det gällde försvaret av Skåne och västkusten
fick hysa en rad förband såväl som enskilda
personer på deras väg till och från Skåne vid
tidpunkten för slaget vid Helsingborg 1710.
I ett brev utfärdat av defensionkommissionen
rörande landets försvar heter det »nådigt be-
fallning till landh och siöös i alla rhotar böre
fullfolljias och i riket hullas, jämta fästning-
arnas sampt guarnisonernas och armeer-
nes».¹⁹

Hur finansierade man då truppernas behov
av mat och tillfälliga inkvarteringar på deras
väg mot en förväntad krigsskådeplats? Som
så ofta använde sig kronan av av kontribu-
tioner och extrakontributioner för att klara
truppernas försörjning.²⁰ Denna form av
svensk krigsfinansiering var inte något unikt
utan mot stormaktstidens slut en stående
regel. De områden där trupperna drog fram
skulle enligt denna princip sörja för arméns
underhåll. Vanligtvis tog kronan ut så kallade
durchtågsgärder, som visar vilka regementen
som tågade genom olika landskap. Stenbock
marscherade visserligen direkt mot Helsing-
borg och Skåne med det manskap han samlat
i Växjö, men av de fyra fögderierna i Halland
togs även rejäla durchtågsgärder och kontri-
butioner ut vid det aktuella tillfället. Till detta
ska vi även lägga de extrakontributioner som
skulle erläggas. Så skulle exempelvis varje
hel skatte-, krono- eller frälsegård i Halland
betala två daler silvermynt år 1705 till arméns
underhåll; fem år senare var denna avgift
fortfarande oförändrad.²¹ I de halländska
landsböckerna ges också ett bra svar på hur
stora skattepålagor som kunde drabba ett en-
skilt fögderi när kriget väl brutit ut. Den
största beskattningsposten i Laholms fögderi

1709 var mantalsrönten, vilken var en fast stående grundskatt. Därefter följde, som den näst största enskilda skatteposten, avgiften för nya soldaters utskrivning och rustning – utskrivningspenningarna.²²

Hur många människor fanns det då i Halland omkring 1710? Det är svårt att ange några exakta siffror, men som ett riktmärke kan nedanstående tabell tjäna. Som underlag för den har kvarntullsmantalslängder använts. Användningen av mantalslängder som grund för befolkningsberäkningar har diskuterats livligt inom forskningen.²³ Bland annat finns individer under 15 år som regel inte upptagna i längderna. Dessutom finns ytterligare mörkertal med hänsyn till personer som av olika anledningar kom att befrias från mantals-skrivningen. Uppgifterna bör alltså tolkas med en viss reservation och siffrorna ska ses som absoluta minimisiffror. Väl att märka har städerna räknats var för sig.

Den totala folkmängden blir 25 747. Det framgår klart hur lite människor som bodde i städerna. Majoriteten av människorna i Halland utgjordes av bönder. Sverige-Finland var ett bondesamhälle under denna tid och 95 %

S. 7. Magnus Stenbock vid Hälsingborg. Oljemålning 1920 av Gustaf Cedersröm.

av befolkningen bestod av bönder. De största städerna i Halland, vad det gäller folkmängd, var Halmstad och Varberg. Det var dock inga stora städer ens med dåtidens mått. Som jämförelse kan nämnas att staden Norrköping hade 5 000 invånare vid 1700-talets början och att Stockholm vid mitten av samma sekel räknade 60 000 människor.²⁴ I Sverige-Finland var mindre städer som Halmstad och Varberg vanligast under denna tid. De flesta människorna på landsbygden kom aldrig i kontakt med städer av Stockholms eller Norrköpings storlek. I förhållande till uppgifterna i 1706 års verifikationsbok för Halland har antalet invånare i Halland sjunkit år 1710. År 1706 var siffran 27 149 mot 25 747 för 1710. Vid 1709–1710 drog bland annat pesten fram över Sverige, vilket givetvis bidrog till att dödssiffrorna steg. Samtidigt rådde, förutom krig, hungersnöd i stora delar av landet eftersom skördarna slagit fel.²⁵

Soldater

Utskrivning, »förumbda soldater», krigsfångar

Utskrivningsrullorna i Halland vittnar om hur nya soldater ständigt skrevs ut under åren 1707–1710. Vår ovan nämnde infanterist, Johan Olson Sunman, skulle få sitta inspärrad på Halmstads slott ända fram till maj månad 1710. Därefter försvinner han ut ur fångräkningarna i landsboken. Utskrivna soldater som förlupit de egna leden var vanligt förekommande under stormaktstiden. Sätter vi några siffror till utskrivningarna blir bilden klarare. Eva Österberg har bland annat pekat på hur 250 000 man från Sverige-Finland fick sätta livet till under två av stormaktstidens värsta krigsperioder. I runda tal blir det var

Folkmängd i Halland omkring år 1710.

Fögderier	Invånare
Laholms fögderi	5 946
Halmstads fögderi	6 709
Varbergs fögderi	5 467
Fjäre fögderi	6 089
Summa	24 211

Städer	Invånare
Laholm	209
Halmstad	496
Varberg/Falkenberg	470/191
Kungsbacka	170
Summa	1 536

Källa: LLA verifikationsbok för Halland år 1710, E1: 93.

fjärde man som nådde vuxen ålder.²⁶ Det var med andra ord en mycket osäker tillvaro som väntade om man skrevs ut till soldat, ofta med dödlig utgång. Med dessa siffror i handen är det inte svårt att förstå varför många valde att desertera.

I en undersökning som gjorts rörande mobiliseringen av soldater i Östergötland 1700–1721, skulle landskapet enligt indelningskontraktet sätta upp 2 200 man. I själva verket kallades hela 10 400 man in under fanorna under dessa år, och man överskred alltså vida de ursprungliga siffrorna.²⁷ Hårdrar man det något kan man med fog säga att soldatuttaget i denna landsdel ökade med hela 500 %! Några liknande undersökningar för andra delar av landet finns inte att tillgå från denna tidsperiod, men historikern Lars Ericson har påpekat att Östergötland med all säkerhet inte var unikt i detta sammanhang.²⁸

I slaget vid Helsingborg uppges 827 svenska soldater ha fått sätta livet till. Omkring 2 097 man sårades, många så svårt att de blev krymplingar för livet. Den danska arméns antal stupade och sårade har angetts till 5 000 man, till vilket man även ska lägga 2 600 tillfångatagna soldater.²⁹

Ryttaren Hans Kielman satt fängslad samtidigt som Sunman, men hade ingen dödsdom hängande över sig. Kanske hade kavalleristen Kielman begått ett mindre brott. Han hade anlänt för förvaring på Halmstads slott den 6 februari 1710 och skulle enligt fångförtärringsräkenskaperna ha underhåll fram till april månad. Kielman tillhörde generalmajor Kristian Ludwig von Aschebergs kavalleriregemente och står uppförd som förrymd ryttare i 1710 års landsbok. Kielmans regemente skulle mot slutet av denna månad (februari) sättas in i striderna vid Helsingborg. Enligt slagordningen befann sig åtta av regementets skvadroner på den högra flygeln i det första ledet.³⁰ Genom att fly hade Kielman undgått den stora sammandrabbningen med dans-

karna. Kanske räddade det hans liv. Hans straff verkar för övrigt ha varit tidsbestämt, och han återinsattes säkert i tjänst efter april månad 1710.

Hur länge Hans Kielman tjänat som dragon framgår tyvärr inte. I juni och augusti 1707 hade 121 drängar i Halland skrivits ut för tjänstgöring som dragoner vid Aschebergs regemente. I dessa rullor finns inte Kielman upptagen. Trots hans frånvaro i dessa längder ger de oss ändå en hel del intressanta uppgifter. Dels visar de på nytt kronans ständiga behov av nya soldater och dels är det inte omöjligt att några släktingar till Hans Kielman skrevs ut denna sommar 1707. Jacob och Jon Kielman har förts in i mönstringsskrivarens rullor alldeles efter varandra och kan ha varit bröder till Hans.³¹ Troligen stod de tillsammans i ledet framför mönstringsskrivaren. Mönstringen hölls i Falkenberg, och de nyantagna ryttarna var avsedda att förläggas till Bohuslän.³²

Vilken tillvaro väntade då soldater som deserterat? Förutom dödsdomar och tidsbestämda straff med arbetstjänst löpte man som fånge även större risk att drabbas av sjukdomar. Rent underhållsmässigt hade de det sämre än utskrivna soldater. Per Froost och Erik Forsdwalld tillhörde livregementet till fot och Nils Posses stående kommando i Varberg 1707. De båda hade, liksom Johan Olson Sunman, en dödsdom hängande över sig och »niuter fånge tractamente».³³ Detta underhåll var klart mycket skralare än vad de normalt var vana vid. Genom en annan desertör, Nicklas Dust, som hämtades från Göteborg en tid efter slaget vid Helsingborg, framgår att detta underhåll uppgick till sex öre om dagen. Gemena soldater hade dubbelt så mycket i underhåll per dag – 12 öre.³⁴ Detta ska jämföras med vad utländska krigsfångar fick i förplägning under denna tid. De ryssar av menigs grad som härbärgerades i Varberg 1708 hade endast tre öre om dagen.³⁵ Högre befäl

som hamnat i fångenskap särbehandlades som regel, vilket var helt i linje med vad dåtidens militära etikett bjöd. Dessa skulle också uppbära egna underhållsmedel. Kunde de inte ordna sina egna traktamenten erhöill de samma underhåll som de meniga krigsfångarna, tre öre om dagen.³⁶ Just vad det gäller slott och fästningar kunde det vara svårt att upprätthålla hygienen bland manskap och fångar som alla fanns inlogerade under samma tak. Sjukdomar och epidemier kunde lättare vinna fotfäste om det slarvades alltför mycket med tvätten av persedlar och sängkläder. På Varbergs fästning beordrades därför i december år 1700 till »soldaters och arrestanteres conservation att rijstar sinia kläder för ohyra».³⁷

Två ryska officerare, Procher Livanov och Waseli Prockoij, satt under sin tid i Varberg 1709, åtskilda från underofficerare och meniga. Livanov njöt inkvartering i själva staden. Prockoij hölls visserligen på fästningen, men med sig hade han både sin hustru och son. Det torde ha underlättat hans tid i svensk fångenskap. Här ges alltså ett exempel på ett högre befäl som fört familjen med sig ut i fält. Detta var inte alls något ovanligt under perioder med långvariga krig utan vanligt förekommande bland både meniga och högre befäl. När den svenska armén föll i ryssarnas händer borta i Ukraina, vid Poltava 1709, fanns en hel del kvinnor med vilka tjänstgjort i trossen. Många av dessa kvinnor hade på så vis fått en möjlighet att följa sina män i fält.³⁸

Vi ska också ha klart för oss att många av de utländska soldater som hamnat i svensk fångenskap under det stora nordiska kriget varit i mycket dåligt skick, hårt märkta av kriget såväl fysiskt som psykiskt. De utgjorde därför en ekonomisk börda för kronan, särskilt som många inte ens dög till straffarbete på åkrar och ängar. Parallellt kunde de knappast komma ifråga vid eventuella fångutväxlingar. Det hände därför att man lät många krigsfångar återvända hem. Så var fallet med

de ryssar och kosacker som 1710 suttit fångslade i Linköping, Skövde, Skara och Mariestad. »Så bräcklige och förlahmade ath di hemförlofvats», hette det.³⁹

Det ständiga behovet av nya soldater gjorde att många förrymda soldater sattes in i leden på nytt. Petter Falck och Johan Falckenstierna hade båda rymt från sina regementen, men infångats och placerats på Marstrands fästning. I november 1710 hade de återinsatts och antagits till garnisonstjänst i Malmö vid överste Hamiltons regemente, vilket i sig är att uppfatta som en form av bestraffning. Garnisonstjänst upplevdes ofta som själsdödande och långtråkigt.⁴⁰

Vanligt förekommande var även att krigsfångar värvades till svensk sida. Av de utländska fångarna i Halmstad var det främst individer med tysk-polsk bakgrund som gick i svensk tjänst 1709–1710. Polackerna Jan Jacobskij och Simon Sikudewitz hade i november 1709 blivit »antagen till soldat här under guarnizonen».⁴¹ När några kompanier ur Johan Baptista Schomers sachsiska infanteriregemente behövde påfyllning i leden under januari och februari 1710, bedrev man på nytt värvningsförsök bland de kosacker, ryssar och polacker som satt fångna på slottet i Halmstad. Denna gång tycks man dock inte haft någon större framgång.⁴² Tyskarna räknade med sina tre kompanier mellan 450–460 man och utgjorde en del av det förstärkta försvaret av Halmstad och Halland. Två andra kompanier ur Schomers regemente deltog aktivt i striderna vid Helsingborg. Sachsarna ingick i centern tillsammans med bl.a. delar av Jönköpings regemente och några i hast uppsatta fyr- och femmäningsregementen.

Garnisonstjänst

Just vad det gäller garnisonstjänst såg man från den svenska ledningens sida helst att kärnan i garnisonernas besättningar utgjordes av svenska soldater. Ur militär synvinkel be-

traktades slott och fästningar som mycket viktiga. En stad räknades inte som intagen förrän fästningen gett upp. När Karl XII undsatte Narva år 1700 var det just fästningen som hade hållit stånd, trots att omlandet behärskades av ryska styrkor.⁴³ Inte minst för soldatmoralen hade slott och fästningar ett starkt symbolmättat värde. Det låg en oerhörd militär prestige i att kunna hålla fienden stången, eller alternativt, få en fästning att ge upp.

Sida vid sida med Schomers kompanier i Halmstad fanns därför även tre kompanier ur Jönköpings läns infanteriregemente. Att förlägga några småländska kompanier till slottet i Halmstad var en extra säkerhetsåtgärd från svensk sida. Arthur Stille, som skrivit om kriget i Skåne 1709–1710, menar att borgerskapet i Halmstad var särskilt opålitliga under denna tid.⁴⁴ Från svensk sida oroade man sig också för att de sachsiska förbanden skulle brista i lojalitet mot den svenska kronan och gå över till fiendesidan. Smålänningarna var normalt brukare, bönder som enligt rotesystemets principer samlades ett par gånger om året för att drillas i stridskonstens regler. Indelningsverket var så till vida sinnrikt konstruerat som att det byggde på lokala förutsättningar med nära band och kopplingar till hembygden, vilket även skulle bidra till att skapa starka band mellan knektarna.

Johan Månsson hade fyra fjärdedels korpalskaps grad (en lägre grad bland de meniga soldaterna) och tillhörde smålänningarna och Carl Gustav Strömfelts kompani. I början av 1710 satt Johan samtidigt som de svenska desertörerna Sunman och Kielman samt de utländska krigsfångarna inlåst på Halmstads slott. Brottet han begått var inte av någon grövre karaktär. Det framgår att han skulle få följa med sitt kompani bort när det i sinom tid skulle avmarschera. Kanske fick Johan besök av Per Jönsson under sin tid bakom galler? Med all säkerhet kände de varandra mycket väl. Förutom att de båda ingick i Strömfelts

småländska kompani, tillhörde de samma rote hemma i Småland – roten Boa Mellegård.⁴⁵

De militära förband som fanns i Halmstad under 1710 utgjorde ett markant inslag i stadsbilden. Tar vi Schomers kompanier, så räknade enbart dessa nästan lika många man som det fanns invånare i själva staden. Under mer normala omständigheter fanns en fast, men mindre garnisonsbesättning förlagd till slottet i Halmstad. Liksom den militära närvaron i städerna var mer eller mindre självklar, var man ute i socknar och byar vana vid rusthållare och indelta soldaters närvaro.

Att många förrymda soldater snabbt kunde infångas beror på att de hade svårt att hålla sig gömda ens någon kortare tid. Bengt Claréus har visat hur skåningarna fångade in danska desertörer och återförde dessa till danskarna under kriget i Skåne 1709–1710. I december 1709 hängdes fyra danska desertörer som fångats in av skånska bönder. På den svenska sidan var deserteringar vanligast förekommande bland de skånska ryttarna, nyantagna som många var.⁴⁶ Med fog kan man säga att många av dessa soldater tvingats in i leden. Stora delar av det skånska rytteriet hade upphört att existera, och en ny enhet, tre- och femmänningsregementet, hade satts upp för att ersätta de förband som gått förlorade. Detta manskap utgjorde en nödlösning, men hade fått en god militär drill under ledning av generalmajoren Göran Gyllenstierna, som också var regementschef.

När och varför rymde man? Till vad?

Att soldater som tillfälligt hemförlovats valde att inte återvända när permissionstiden väl löpt ut förekom också. När Wilhelm Dobri-kowskijs kompani, vilket tillhörde det tyska livregementet till fot under Philip Fredrik Rotliebs befäl, låg i Halmstad sommaren 1707, fick menige musketeraren Jacob Lustig lov att resa hem till Askersund. Mot slutet av sommaren, i augusti 1707, hoppades man

fortfarande på att han skulle återvända trots att han dragit över sin permissionstid och »ej tillbaka kommen» var.⁴⁷ Först i november 1707 betraktades han som förrymd, och man hade därför antagit en annan soldat i hans ställe.⁴⁸ Genom detta exempel får vi en inblick i hur man länge och väl hoppades att Jacob skulle återvända från sin permission. Han fick extra tid och hans kompanibefäl Wilhelm Dobrikowskij hade personligen gått i god för honom. Trots detta valde musketeraren Jacob Lustig att desertera. Kanske var det familjen som höll honom kvar i Askersund? Föregående år hade musketeraren Lustig under mars månad suttit i arresten på slottet i Halmstad. Hade han visat rymningstendenser eller på annat sätt haft svårt att foga sig under den militära disciplinen, kan man fråga sig? I april 1706 var han åter i tjänst, och den permission han fick sommaren 1707 för att resa hem till Askersund grundade sig säkert på hans eventuella rymningsförsök. Genom att ge honom en tids permission hoppades man förvisso att det skulle råda bot på hans hemlängtan.⁴⁹

En berättigad fråga i sammanhanget är om rymningarna ökade när ett slag tycktes vara nära förestående. Många förband hade bevakningsuppdrag i form av garnisonstjänst. Dessa slott och fästningar kunde ligga långt bort ifrån själva krigsskådeplatsen och garnisonsbesättningarna var därför inte direkt in-dragna i kriget. Med hjälp av några enstaka uppgifter från Wilhelm Dobrikowskij's kompani från åren 1705 och 1709 ges till del en bild av hur enskilda soldater reagerat när kriget varit nära att rycka in i Halland 1709–1710. När kompaniet låg i Halmstad 1705 fick, räknat över hela året, endast två soldater hemförlovning ur ett kompani som totalt räknade 112–113 man. Två man satt i arresten och endast en soldat uppges ha rymt. För 1709, när det militära läget var betydligt mera spänt, är bilden något annorlunda. Inga per-

missioner tycks ha förekommit. I stället fick man avsked för gott. Vidare hamnade endast en menig soldat i arresten och endast en förrymd soldat kan konstateras. Snabbt antogs även nya soldater i de avskrivnas ställe. Bengt Myhle var »haläning 16 år» och »Knut Pärsson 30 år gift född i Värmland».⁵⁰ Detta för att säga något om åldern på de nyantagna soldaterna i förhållande till Jon Köing och Bengt Sifwerson, vilka fick avsked under 1709. De lämnade nu militärlivet bakom sig, och Jon Köings som »har bruuk, får afskied» och Bengt Sifwertson »guamal, får afskied».⁵¹ Här ges en inblick i hur man beaktat att en soldat behövdes hemma på gården och även hur en äldre soldat ansågs ha tjänat färdigt. Det gick aldrig att fullt ut skydda sig mot deserteringar, men detta var ett sätt att gardera sig mot eventuella rymningar. För förband som ofta var i rörelse och inte kommenderats till garnisonstjänst var det vanligt förekommande att soldater rymde allt efter marschvägarna.⁵² Från Wilhelm Dobrikowskij's kompani ges också ett exempel på ett nog så kännbart, men ändå en något lindrigare form av bestraffning av en infångad soldat. När mönsterskrivaren Gustaf Gartheeus sökt rymma men infångats, bestraffades han med degradering. I rullorna var han nu istället – gemen soldat.⁵³

Johan Olson Sunman och Hans Kielman, för att återanknyta till dessa, är två exempel på svenska soldater som deserterat i samband med kriget i Skåne 1709–1710. Inte bara delade de rädslan för att stupa i det krig som nu fördes på skånsk botten. Troligen fanns här också en stark hemlängtan. Var det möjligen så att Johan Olson Sunman och Hans Kielman hade både hustru och barn som väntade därhemma? Till detta ska vi även lägga den risk för vidarekommendering som fanns. Under 1707 hade ju de drängar som skrivits in i Falkenberg vid Aschebergs dragonregemente snabbt förflyttats upp längs västkusten och

förlagts till Bohuslän. Ville det sig riktigt illa, kunde man skickas långt bort från sin socken och hembygd. Ända ner till Baltikum, Polen eller Tyskland. Kanske för att aldrig mer återvända. Vanligt förekommande var också att man delade på regementena. Tar vi Johan Baptista Schomers regemente, så deltog som nämnt två kompanier i slaget vid Helsingborg, medan tre andra enheter hölls kvar i Halland till länets beskydd. På nytt visar det hur osäkert livet som utskriven soldat var. Snabbt kunde manskap och förband få marschorder. Från en relativt lugn tillvaro med garnisons-tjänst kunde de sättas in på en förväntad krigsskådeplats. Klart framgår också hur viktigt det var att stampa fram nya soldater. Värvningskampanjer bedrevs både bland förrymda svenska soldater och utländska krigsfångar. Skillnader i underhåll har också förelegat. Som infångad desertör hade man sex öre mot normala 12 öre om dagen förutom att man bestraffades genom fästningstjänst, dödsdomar eller ett tidsbestämt straff. Utländska krigsfångar hade de allra sämsta villkoren med enbart tre öre om dagen.

En intressant fråga är vad de svenska soldaterna rymde till? Vilken tillvaro var det som i regel väntade därhemma för förrymda såväl som för återvändande soldater?

Några allmogekvinnors situation

I Halland berättas det om många ensamma kvinnor omkring 1708–1710. Makar, fäder, drängar och giftasmogna unga män, alla hade de dragits hemifrån av kriget. Vi får framför allt en inblick i bondesamhället och i hur kriget påverkade livet för människorna ute i socknarna.

I Laholms fögderi och Tönnersjö härad slet ryttaren Leif Nilssons hustru på den halvfrusna leråkern för att klara den lilla gården, som var belägen en bit innanför den halländska kusten i Breareds socken. Hennes namn

förblir tyvärr okänt. Leif Nilsson själv befann sig på andra sidan Östersjön och tjänstgjorde som kavallerist borta i Livland. Han var i livet ännu 1710. På en granngård i samma socken befann sig Per Svenssons hustru. Hennes belägenhet var något bättre. Mannen var visserligen utskriven som ryttare, men fanns på betydligt närmare håll och tillhörde rytteriet i Skåne. Till sin hjälp på gården tycks Pers hustru ha haft hjälp av ett par släktingar.⁵⁴ För Nils Jönssons maka några gårdar bort var situationen allvarligare. Nils hade stupat under Karl XII:s fälttåg i Polen och han skulle aldrig mer komma tillbaka till den lilla gården i Breareds socken. Hans hustru blev en av många soldatänkor under denna tid. I en annan av Tönnersjöes socknar, Enslöv, som bestod av 80–83 gårdar med omkring 407 invånare, befann sig Mårten Svenssons änka. För denna kvinna hade allting ställts på sin spets och hon var nu »utfattig utur briuk».⁵⁵ På Nils Lundgrens gård i Enslövs socken bestod hushållet 1708 av sex personer fördelat på tre män och tre kvinnor. Drängen på denna gård hade ett svårt handikapp att dras med – »förlamad soldat» som han var.⁵⁶

I det ovanstående har jag endast skrapat på ytan utan att gå in på vilka som varit skatte-, krono- eller frälsebönder. Trots detta kan man med hjälp av några ytterligare siffror dra vissa slutsatser vad det gäller socioekonomiska skillnader mellan Breareds och Enslövs socken. Breareds socken bestod år 1710 av 90–95 gårdar med en befolkning på 432 individer. Hushållen varierade i storlek. Det fanns å ena sidan gårdar som endast hyste en enda brukare och å andra sidan större hushåll på upp till nio personer. Enslövs socken uppvisar ungefär samma mönster. Där fanns också ensambrukare men hushållen var något större, somliga räknade ända upp till elva personer.⁵⁷ Vissa konturer av bondesamhället framträder sålunda här. Vi har den ensamma soldat-hustrun (Leif Nilssons hustru), som förutom

gårdsbruket troligen hade minderåriga barn att ta hand om. Andra, som Per Svenssons hustru, ingick i ett större hushåll och hade bland annat hjälp av mannens släktingar tycks det. Nils Jönssons hustru blev änka, kanske gifte hon om sig. För Mårten Svenssons änka tycks hoppet ha varit ringa – utfattigt utur briuk – som hon var.

Ett antal forskare har under senare år uppmärksammat vilka effekter de stora krigen hade för samhället med bland annat en byråkratiseringsprocess och en allt starkare centralmakt. Även kvinnornas situation har lyfts fram utifrån denna utveckling. Bland annat fick många kvinnor träda in i produktionen och agera som egendomsförvaltare.⁵⁸ Uppsalahistorikern Jan Lindegren har kallat Sverige för »knektänkornas land» under de stora krigens tid, med hänvisning till perioden 1620–1640. Magnus Perlestam har i sin tur visat hur några allmogekvinnor i en småländsk socken fick ta över ansvaret för gårdsbruket även under den senare delen av stormaktstiden.⁵⁹ De individer som jag lyft fram i det ovanstående är av förklarliga skäl något lösryckta ur sitt sammanhang. För att få kunskap om huruvida socknarna Breared och Enslöv verkligen hyste ett kvinnoöverskott fordras vidare studier. Mitt syfte här har i första hand varit att visa på några av de forskningsmöjligheter som källmaterialet erbjuder.

På några av adelns gods och gårdar

Vid adelns riksdagssammankomst i Stockholm i april 1710 lät landshövdingen i Halland, Reinhold Johan von Fersen, via ombud meddela att »där äro inga af adel hemma, utan dee äro alla antingen i krig, fångne eller gamla eller och qvinfolck, så att han intet har kunnat få någon därifrån».⁶⁰ Landshövdingen uttryckte därmed sin indignation över hur det var ställt med adeln i Halland, eftersom ingen representant för den halländska adeln kunde

närvara vid mötet på Riddarhuset 1710. Liknande uppgifter framfördes också vad beträffar adeln i Bohuslän, som ej heller haft möjlighet att sända någon representant till mötet i huvudstaden.

Genom några kontributionslängder som bevarats i de halländska landsböckerna får vi en insyn i förhållandena på några av adelns gods och gårdar. Dessa uppgifter visar att det även inom adeln fanns stora klyftor. Grevinnan Märta Fleming på säteriet Sperlingsholm hade nio torparfamiljer under sig, och i de inre gemaken på hennes huvudgårdskomplex fanns sammanlagt 13 personer anställda för att sköta arbetet. De flesta var pigor och drängar, men här fanns också en trädgårdsmästare och en preceptor anställda, vars uppgifter var att sköta om trädgården under sommartid respektive barnens bildning. På Magnus Stenbocks Vapnö var mängden tjänstefolk och arrendatorer betydligt större. Med det tillhörande Kilsarp hade Stenbock 28 personer under sig.⁶¹ I skarp kontrast framstår lagmannen Gabriel Gyllengrip på Sjöbo säteri. Han hade ingen tjänarstab och endast en torpare under sig. En adelsdam och »högtbedröfvad enkia» återfinner vi i Maria Lejoncrantz som ägde åtminstone två mindre säterier i Halland 1704.⁶² Dessa var koncentrerade till Lindhof i Varbergs fögderi och Wellerup i Halmstads fögderi.

Säterierna var sedan gammalt grunden för adelns ställning i samhället. Det var i jorden man hade sina tillgångar bundna. Margareta Revera har pekat på hur adeln under stormaktstiden sökt koncentrera sin godsbildning till områden med jordar kopplade till husen. Många samlade därför hemman i nära anslutning till sätesgårdarna. Vidare understryker hon att praxis för adlig godsdrift i Sverige under 1600-talet, med hänsyn till sätesgårdar, varit hälftenbruk.⁶³ Eftersom adeln hade en rad skattefria förmåner kopplade till sätesgårdarna förekom även fiktiva säteribild-

ningar utan att man i egentlig mening bodde på godsén, vilket var ett villkor för att erhålla de särskilda privilegier som var kopplade till dem. Redan på 1640-talet, i rådet, hade rikskanslern Axel Oxenstierna uppmärksammat detta problem, »ser så vad luredrejeri är med sätesgårdarnas uppbyggande». ⁶⁴ Efter reduktionen 1680, då kronan drog in en rad gods från adeln i syfte att återställa kronans finanser, skärpte man kontrollen av sätesgårdarna för att förhindra detta adliga missbruk, som ledde till inkomstbortfall för kronan och i en förlängning drabbade adeln genom extra kontributioner. Är det möjligt att Gabriel Gyllengrips säteribildning var av fiktiv karaktär eller var han blott och bart en mindre förmögen adelsman? Vilket inflytande hade han egentligen i lokalsamhället i egenskap av mindre godsägare?

Under stormaktstiden var det vanligt att många inom adeln ägde gods i olika delar av riket. Tidens adelskultur var i hög grad också en mobil tillvaro. I en del områden kunde man ha större egendomar. Parallellt kunde man även inneha gårdar i andra landskap, vilket indikerar att ägaren just i detta geografiska område varit en liten jordägare, men inte nödvändigtvis i ett bredare perspektiv. Naturligtvis fanns det även adelsfamiljer som varit stora godsägare i flera delar av riket samtidigt. Ur detta följer en rad följdfrågor som handlar om adelns regionala och lokala ställning. Vilken var egentligen adelns ställning i Halland? Är det i själva verket bland de mindre godsägarna och lågfrälset man ska söka svaret på denna fråga? Dessa grupper överlevde till stor del reduktionen och satt i mångt och mycket i orubbat bo vad det gällde jordägandet. Det kan ha varit denna grupp som i egentlig mening utgjort den lokala eliten inom adeln, inte nödvändigtvis de stora jordägarna. Så hade exempelvis adelsmannen Gabriel Gyllengrip via sin lagmanstjänst naturliga förgreningar ut i bygden. Han förenade

sitt jordägande med en tjänst som både byggde på och gav honom insyn i de lokala angelägenheterna – kanske ägde han även fler egendomar i Halland under denna period?

Via Märta Fleming och Magnus Stenbock får vi två exempel på vad som förefaller ha varit lokalt stora godsägare i Halland. I Stenbocks fall fanns också gods på en rad andra håll i riket. Stenbock själv var en mycket upptagen man under denna tid. Som fältmarskalk och överbefälhavare för armén i Skåne hade han knappast tid att själv, på plats, sätta sig in godsens skötsel. Detta ombesörjdes antingen genom frälsefogdar (dessa för adeln så viktiga mellanhänder) eller hustrun Eva Magdalena Oxenstierna. I själva verket var Stenbocks öde redan beseglat, så till vida att han efter att ha fört de svenska vapnen till seger vid Helsingborg gick betydligt dystrare öden till mötes. Efter det att den svenska armén skeppats över till Tyskland, fick han kapitulera vid Tönningen 1713 och hamnade där efter i dansk fångenskap, där han också dog 1717. ⁶⁵ Hans hustru Eva Magdalena Oxenstierna är ett exempel på en högreståndskvinna som länge och väl, som gift, tagit ansvar för gods och gårdar i makens frånvaro. När hon väl blev änka förändrades hennes situation i första hand inför lagen och hon uppnådde nu egen myndighet.

I mars 1710 red Daniel Bildt med tre drängar och sex hästar upp genom Halland. Färden gick långsamt och bakom sig hade Bildt och hans resesällskap lämnat ett blodbestänt Helsingborg. Generaladjutant Bildt ingick i Gustav Fredrik Lewenhaupts kavalleriregemente, vilket hade befunnit sig på den vänstra flygeln under själva slaget. ⁶⁶ I det underhållsbrev som Magnus Stenbock försett honom med återopade Stenbock den kungliga tågordningen om underhåll. »Låta honom frijt och obehindrat passera», skriver Stenbock. ⁶⁷ Vid Kungsbacka gjorde sällskapet ett uppehåll för att inta en måltid. Daniel Bildt

var vid det här laget en erfaren krigare. Föregående månad, i februari, hade han firat sin trettionionde födelsedag. Kanske trodde Daniel att den skulle bli hans sista här i livet? Säkert hade hans tankar kretsat kring detta i februari 1710 när slaget vid Helsingborg var nära förestående. Familjen Bildt härstammade från Morlanda i Bohuslän och var ursprungligen en dansk adelsfamilj. Knut Bildt, Daniels far, hade valt att gå över till den svenska sidan när Bohuslän under 1600-talet erövrades av svenskarna. Han hade då fått garantier om att han skulle få behålla sitt Morlandagods, vilket säkert bidrog till hans beslut. Knut Bildt hade också sett till att familjen Bildt snabbt introducerades på det svenska Riddarhuset efter detta. Under kriget i Skåne på 1670-talet bytte Knut Bildt sida på nytt och valde att gå tillbaka till den danska kronan. Nu slutade kriget i Skåne i svenskar-
nas favör, något olyckligt och säkert en missräkning för Knut Bildt, som på detta sätt förlorade sina egendomar i Bohuslän.⁶⁸ Daniel Bildt tjänstgjorde i den danska armén fram till 1697, då han vid tjugosex års ålder begärde avsked. Under sin tid i Danmark hade Daniel under 1691 varit kommenderad till Norge. I svensk tjänst hade han inträtt år 1700. På nytt hade Daniel i juni 1709 närmat sig Norge, men nu som generaladjutant i den svenska armén.⁶⁹ Daniel Bildt hade alltså valt att gå tillbaka till den svenska sidan, och familjen Bildt kunde på så sätt få tillbaka sitt Morlandagods i Bohuslän. Det är inte svårt att föreställa sig de blandade känslor Daniel måste ha känt inför sammandrabbningen vid Helsingborg 1710, trots att han nu tjänade den svenska kronan.

Här har vi alltså ett exempel på en adelsfamilj som byter sida ett par gånger mitt under brinnande krig. Förvisso kunde det rent ekonomiskt vara vinstgivande att byta sida, mycket stod på spel. Adelsprivilegierna i Sverige och Danmark skiljde sig också åt. Frågan

är om man i sammanhanget tänkte i landskapsmässiga – vad vi idag skulle kalla regionala och lokala – faktorer snarare än i specifikt danska eller svenska sådana. Vad jag vill peka på här är den förankring man hade i sin hembygd med ett eller flera gods som varit i familjens ägo sedan en lång tid tillbaka. Hur krigen än slutade var man tvungen att välja sida, men den övergripande omsorgen låg kring godsen.⁷⁰ Oavsett dansk eller svensk överhöghet skulle de helst bevaras intakta och stanna kvar i familjen. På nytt vill jag betona betydelsen av det rum i vilket man skapat sin sociokulturella position och profilerat sig. Man riskerade att förlora en ställning som byggts upp sedan generationer tillbaka.

Sammanfattning

Kriget i Skåne 1709–1710 med det avgörande och för svenskarna så lyckosamma slaget vid Helsingborg var kanske den sista stora framgången för den svenska stormaktsarmén. Signifikativt var att detta slag inte utkämpades på något avlägset slagfält borta i Ryssland, Polen eller Tyskland. Själva Sverige-Finland var på allvar hotat. Även om kriget i huvudsak kom att utkämpas i Skåne, så drogs de län som angränsade till Skåne kraftigt in i kriget. Halland utgör ett exempel på detta, och jag har också lyft fram några enskilda individer med anknytning till detta landskap utan att följa deras historia fullt ut. Detta för att visa hur man kan använda sig av de uppgifter som finns i landsböckerna, vilket är det källmaterial som denna artikel i huvudsak bygger på.

Den rika flora av öden som jag valt att väva samman spänner över ett brett register. Trots en bitvis skiftande ståndstillhörighet och stora sociala klyftor finns även många gemensamma nämnare för dessa människor. Bakom stormaktsfasaden framskyntar i första hand, rörande Halland, ett bondesamhälle starkt genomsyrat av den militära närvaron. Vad det

gäller kvinnorna har jag pekat såväl på några allmogekvinnors som på ett par adelskvinnors situation. Exempelvis hade Leif Nilssons maka på den lilla gården i Breareds socken liksom Magnus Stenbocks hustru på Vapnö säteri makar som tvingats hemifrån av kriget. De fick träda in i männens ställe och därmed ta på sig ett ansvar inom produktionen som normalt var förbehållet männen. Magnus Stenbock dog i dansk fångenskap 1717 och kom således aldrig tillbaka från kriget. Hans hustru Eva Magdalena Oxenstierna blev en av många adelsänkor under denna tid. Leif Nilsson var fortfarande i livet 1710. Tills vidare förblir hans öde okänt. Under tiden slets hans maka mellan hopp och förtvivlan, ty hon var gift men visste inte om hon blivit änka. Detta påverkade hennes sociala status och hindrade hennes möjligheter till ett nytt giftermål.

Det är lätt att förstå den misströstan som också ansatte de män som var ute i kriget. Orsakerna till att många valde att desertera är förstås mångskiftande. Säkert är att många hyste förhoppningar om att på något sätt undgå de vedermödor livet som utskrivnen soldat innebar. Att dö på ett slagfält i Skåne eller långt borta i Ryssland, Polen eller Tyskland tedde sig föga glamoröst.

Sammantaget har vi fått några inblickar i ett Halland där kriget markerade sin närvaro på alla fronter. För adelns vidkommande uppgav landshövdingen i länet att situationen år 1710 varit ytterst ansträngd och att de mest fanns »i krig, fångne» och att de som trots allt fanns hemma var »gamla eller och qvinfolck». Även om landshövdingen kan ha överdrivit, så antyder dessa rader ändå en reell verklighet för många adelsfamiljer. Hur pass likartad situationen var för allmogen är svårt att säga. De exempel som drags fram här antyder dock liknande tendenser. När domprosten i Växjö uttalade sig om de svåra förhållanden som rådde i de län som angränsade till Skåne på grund av den dan-

ska invasionen där, gjorde han det även i åsyftande av Blekinge, Halland och Bohuslän förutom själva Växjö. Dessa områden hade också ansatts särskilt hårt vid upprepade tillfällen under 1500- och 1600-talen.

Sverige grundade också sin militärmakt mot slutet av stormaktstiden i högre grad på nationella resurser än i det tidigare genom Karl XI:s modifiering av indelningsverket. Trots detta kunde man aldrig helt frånga värvade trupper och legoknektar under stormaktseran. Med defensionskommissionens egna ord hette det som bekant »nådigt befallning till landh och siöös i alla rhotar böre fullfolljas och i riket hullas, jämte fästningarnas samt guarnisonernas och armeenes». På Halmstads slott bestod garnisonsbesättningen under 1710 av en brokig skara soldater, som väl illustrerar hur armén varit sammansatt av individer från olika delar av det mångkulturella svenska stormaktsväldet. För att ta några exempel så samspelade här hallänningar, uppsvenskar, smålänningar, sachsare, polacker och skåningar. Parallellt framgår även vikten av det utländska krigsfolket och de förhoppningar man hade beträffande värvandet av krigsfångar samt förrymda svenska soldaters återanpassning. Vid det här laget var dessa återanpassnings- och värvningsförsök väl inrättade rutiner i ett sista desperat försök att bygga upp en ny slagkraftig armé.

Noter

¹ Carl von Clausewitz, *Om kriget*, Stockholm 1991, s. 485, 489.

² LLA, landsbok för Halland 1710 EI: 92 och verifikationsvolymen för samma år EI: 93.

³ Bengt Claréus, »Fångar och fångutväxling efter kriget i Skåne 1709–1710». *KFÅ 1990*, s. 41. Dessa fästen kom i själva verket aldrig att intas av danskarna.

⁴ LLA, landsböcker för Halland 1709 EI: 89 och 1710 EI: 92.

⁵ Se räkningarna i de Halländska landsböckerna för Halmstads slott och Varbergs fästning åren 1708–1710.

⁶ Eva Österberg, »Vardagens sträva samförstånd». I *Tänka, tycka, tro.* (ed.) G. Broberg m.fl. Stockholm 1993, s. 130.

⁷ Detta var ett klart övergrepp mot de överenskommer som kronan gjort med de olika länen ifråga om indelningsverket och det fasta knekthället. Se även not 27 och hänvisningen till Lars Ericsons bok.

⁸ Merparten av de landsböcker som finns vid landsarkiven och Riksarkivet härrör dock från 1600-talet och framåt. En relativt färsk avhandling, som i mångt och mycket bygger på länsräkenskapsmaterial från 1700-talet och Västernärke samt Sätters fögderi i Närke respektive Dalarna, är Pär Frohnerts *Kronans skatter och bondens bröd*, Stockholm, 1993. Han undersöker bland annat lokalförvaltningens praxis ur ett byråkratiseringsperspektiv och mötet mellan staten och dess lokala ämbetsmän kontra allmogen och lokalsamhället. Ett intressant resultat av denna studie är den rörlighet författaren tycker sig finna i lokalförvaltningen. Överlag fungerade uppbörderna väl i de olika undersökningsområdena, men detta efter olika mönster med drag av både lyhördhet från kronans sida och skickligt interagerande bönder i vissa sammanhang. Överlag betonar Frohnert att en förutsättning för att lokalförvaltningen skulle fungera under denna tid var dess förmåga att anpassa sig efter lokalsamhället. En viktig poäng med denna bok, som kort förtjänar att omnämnas här, är att Frohnert sökt skildra ämbetsmännens bakgrund, levnadsvanor osv. samt vilken social status de hade i lokalsamhället.

⁹ Gunnar Wirsell, *Om kronans jordeböcker*, Lund 1968, s. 15–16.

¹⁰ *Nationalencyklopedin* (ed.) Kari Marklund, band åtta, Höganäs 1992, s. 316.

¹¹ Brömsebrofreden slöts den 13 augusti 1645. Halland blev då svenskt på 30 år.

¹² Brev från fältmarskalk Gustav Horn till Magnus Gabriel De la Gardie under kriget mot Danmark 1645. I *De la Gardieska arkivet*, Lund 1836 VII, s. 156–159. Utgiven av P. Wieselgren.

¹³ Martin Weibull, »Snapphanarna i Halland 1679». I *Skånska samlingar* (ed.) Martin Weibull, Lund 1891, s. 55. De aktuella socknarna var Ysby, Karup, Skummeslöv, Hasslöv, Voxtorp och Hishult i Höks härad, Laholms fögderi. Dessa socknar gränsade till Skåne med starka snapphanefästen som Hästveda, Osby och Örkellunga för att ta några exempel.

¹⁴ Martin Weibull, »Snapphanarna i Halland 1679». I *Skånska samlingar* (ed.) Martin Weibull, Lund 1891, s. 56.

¹⁵ Se bl.a. Eva Österbergs *Gränsbygd under krig* 1971, som via kameralt material har kartlagt hur några härader i Halland drabbades i samband med det Nordiska sjuårs-kriget 1563–1570.

¹⁶ *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1680–1714*, (ed.) Lennart Thanner, Norrköping 1962, s. 560.

¹⁷ Sverige förde i huvudsak två provinspolitiska linjer under stormaktstiden: full inkorporering med Sverige eller särbehandling med förvaltning som en särskild provins. För Hallands del tillämpades från svensk sida båda principerna. Först när det blev klart att Halland skulle förbli svenskt (1658), började på allvar »försvenskningspolitiken». Angående provinsfrågan, se Jerker Roséns klassiska *Scandiauppsats* från 1946, »Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid».

¹⁸ Ett verk med anknytning till slaget vid Helsingborg är Arthur Stilles *Kriget i Skåne 1709–1710*, Stockholm 1903. Stilles verk har några år på nacken, men står sig bra än i dag. Inte minst har han utförligt ställt samman styrkeförhållandena på både dansk och svensk sida inför Helsingborgsslaget.

¹⁹ LLA, Verifikationsbok för Halland 1709 EI: 91.

²⁰ Som nämndes i inledningen var kontributioner en form av extra skatt. Efter 1720 kallades samma skatt för bevillningar.

²¹ LLA, landsböcker för Halland 1705 EI: 81 och 1710 EI: 92. Beträffande förmögenhetsbeskattning under det stora Nordiska kriget se Åsa Karlssons intressanta avhandling »*Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*». Uppsala 1994.

²² LLA, landsbok för Halland 1709 EI: 90. Jordeboksräntan har inte beaktats här. För detta får man gå till kronans jordeböcker.

²³ För en diskussion kring detta se bl.a. Peter Aronssons *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*. Malmö 1993.

²⁴ Eva Österberg, »Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige». *Scandia* 1992, s. 83. Även Anton Ridderstad, *Östergötlands historia* band I, Stockholm 1914, s. 377.

²⁵ LLA, verifikationsbok för Halland 1706 EI: 81.

²⁶ Eva Österberg, »Vardagens sträva samförstånd». I *Tänka, tycka, tro.* (ed.) G. Broberg m.fl. Stockholm 1993, s. 129. Dessa siffror gäller för 1620–1640 och 1700–1720. Österberg framhåller att de flesta soldater inte stupade på slagfältet, utan gick under av sjukdomar i förläggningar där de sanitära förhållandena ofta var undermåliga.

²⁷ Lars Ericson, *Svenska knektar. Indelta soldater, rytare och hätsmän i krig och fred*, Lund 1997, s. 104–105. Denna bok ger en alldeles utomordentlig översikt över det äldre, men främst det yngre indelningsverket.

²⁸ Ibid.

²⁹ Arthur Stille, *Kriget i Skåne 1709–1710*, Stockholm 1903, s. 351, 359.

³⁰ Ibid s. 319.

³¹ Stavningen av deras namn är dock osäker. Som så ofta i äldre tid förekommer här flera olika stavningar av samma namn. Sannolikt står det Kielman, men här har man stavat deras namn Hielman eller Fielman (min anmärkning).

- 32 LLA, verifikationsbok för Halland 1707 EI: 85.
- 33 Ibid.
- 34 LLA, verifikationsbok för Halland 1711 EI: 96. Detta utan att på något sätt räkna dessa örens värde i vare sig daler silvermynt eller daler kopparmynt. Siffrorna talar ändå sitt tydliga språk här.
- 35 LLA, verifikationsbok för Halland 1708 EI: 87.
- 36 Bengt Claréus »Fångar och fångutväxling efter kriget i Skåne 1709–1710». *KFÅ* 1990, s. 65.
- 37 LLA, verifikationsbok för Halland 1700 EI: 63.
- 38 Se främst Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse, men även andra Karolinska krigares dagböcker som utgivits i faksimile.
- 39 RA, verifikationsbok II för Östergötland år 1710, s. 3023.
- 40 LLA, landsböcker för Halland år 1709 EI: 90 och 1710 EI: 93.
- 41 LLA, verifikationsbok för Halland 1710 EI: 93.
- 42 Ibid.
- 43 Ragnhild Hatton, Karl XII, Köping, 1969, 1985, s. 186–187.
- 44 Arthur Stille, *Kriget i Skåne 1709–1710*, Stockholm 1903, s. 37.
- 45 LLA, verifikationsbok för Halland 1710 EI: 93.
- 46 Bengt Claréus, »Fångar och fångutväxling efter kriget i Skåne 1709–1710». *KFÅ* 1990, s. 44.
- 47 LLA, Verifikationsbok för Halland 1707 EI: 85.
- 48 Ibid.
- 49 LLA, Verifikationsbok för Halland 1706 EI: 82.
- 50 LLA, verifikationsbok för Halland 1709 EI: 90.
- 51 Ibid.
- 52 Bengt Claréus, »Fångar och fångutväxling efter kriget i Skåne 1709–1710». *KFÅ* 1990, s. 48–52.
- 53 LLA, verifikationsbok för Halland 1704 EI: 75.
- 54 LLA, verifikationsbok för Halland 1710 EI: 93.
- 55 Ibid.
- 56 LLA, verifikationsbok för Halland 1708 EI: 87.
- 57 LLA, verifikationsbok för Halland 1710 EI: 93.
- 58 Se Jämmerdal och Fröjdesal, Lund 1997, (ed.) Eva Österberg, som spänner över ett brett register. Här har ett antal historiker från Lund skildrat stormaktstiden utifrån kvinnornas perspektiv.
- 59 Se Jan Lindegrens *Utsugning och utskrivning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640* (1980). Även Magnus Perlestams »Ogifta Kristin brukar – har intet folck sig till hielp. Änkor, hustrur och pigor som gårdsförvaltare» (1997) i Jämmerdal och Fröjdesal, (ed.) Eva Österberg, Lund 1997.
- 60 *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll 1710, 1713–1714*, band 17, (ed.) Severin Bergh, Stockholm 1902, s. 6–7.
- 61 LLA, verifikationsband för Halland 1709 EI: 91 och 1710 EI: 93.
- 62 LLA, verifikationsbok för Halland 1704 EI: 75.
- 63 Margareta Revera, »Adlig godsdrift i 1600-talets Sverige», Uppsala 1974, s. 121–122. Dvs. säteriernas jordar har brukats av bönder som inte betalat skatt. I stället fick bönderna stå för halva utsädet mot att de fick behålla hälften av skörden.
- 64 *Sveriges ridderskap och adels riksdagsprotokoll 1643 I–III*, Stockholm 1904–1906, s. 315–323.
- 65 Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, VII, Stockholm 1932, s. 576.
- 66 Arthur Stille, *Kriget i Skåne 1709–1710*, Stockholm 1903, s. 321.
- 67 LLA, verifikationsbok för Halland 1710 EI: 93.
- 67 Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm 1924, s. 317–318.
- 68 Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, band I, Stockholm 1925, s. 378.
- 69 Se bl.a. Margareta Reveras »Adlig godsdrift i 1600-talets Sverige», Uppsala 1974, s. 116.

Den skånska gården – idyllens boning?

Av Louise Vinge

Litteraturvetenskapliga institutionen, Helgonabacken 12, 223 62 Lund

Den skånska gården har dokumenterats av folklivsforskare och målare. Den har också av Skånediktare som Anders Österling, Gabriel Jönsson, Nils Ludvig och andra skildrats som idyll. Detta hör ihop med en lång litterär tradition av skildringar av det stilla livet på landet där familj och släkt harmoniskt rotas i gården och årstidernas växlingar. Idylldikten satte tydliga spår även i naturalisternas bondeskildringar. Med 1970-talets samhällskritiska strömningar växte en kritik av idylliseringen av Skåne fram. En ambivalens kan iaktas hos flera författare: idyllens problematiska sidor framträder i verkligheten, men inte desto mindre har den gamla gården en roll som symbolisk värdebevarare.

Drömmen om Skåne, synen på Skåne som idyll, kan man avläsa i den konstnärliga, litterära och fotografiska behandlingen av bondstugorna under de senaste hundra åren. På 1700-talet var den skånska bondstugan ingen dröm alls, utan en tekniskt intressant byggnad. Linné avbildade i rapporten om sin skånska resa noga hur det gick till att bygga med lera och halm. Linné besökte också slotten – men dem avbildade han inte.

Det gjorde man däremot hundra år senare. På 1850-talet tillkom ett stort planschverk som heter *Skånska herregårdar*. Man ser ofta bilder ur det på antikvariaten och som tavlor eller på tallrikarna i serien Skånska slott. Där är det alltså slotten, herrskapsbostäderna, som är det representativa Skåne, på en gång modernt, ståtligt och historieladdat. Ungefär vid samma tid utkom Nicolovius' *Folklifvet i Skytts härad* (1847), för övrigt utgiven på samma förlag som herrgårdsboken och med samma initiativtagare, C.W.K. Gleerup. Den ger en skildring av den skånska allmogens liv som visar att man redan då kände, att livsformer och tänkesätt var på väg att förändras bort från något ursprungligt och värdefullt som borde bevaras i minnet. Samtidigt försiggick en etnologiskt noggrann dokumentation av

den skånska allmogens liv av en tecknare som Nils Nilsson Mandelgren och av konstnärer som Kilian Zoll, Carl Conrad Dahlberg och Jacob Kulle. I nästa generation målade Gustaf Rydberg med djupare konstnärlig blick realistiska bilder av skånska gårdar med skeva väggar och leriga vägar. De är inga idyller, snarare dystra rapporter om lantlivets villkor.

Ola Hansson och Albert Ulrik Bååth lät på 1880-talet många dikter handla om det skånska landskapet och åkrarna, växtligheten och dimman, men inte heller de idylliserade gården i egentlig mening. Samtidigt var akademiskt baserade etnografiska studier mycket populära. Georg Karlin tillskapade Kulturhistoriska museet i början av 1890-talet som ett led i detta intresse, och vid sekelskiftet var bondstugan redan etnologernas huvuddomän. Artur Hazelius tog en ryggåsstuga från Kyrkhult i Blekinge till Skansen 1890, och Karlin hämtade sin Blekingestuga till Kulturen 1891 som första förvärv av den typen.

Den djupa och länge bestående idylliseringen av den skånska bondgården i modern tid kom först med generationen Anders Österling och Theodor Tufvesson, alltså på denna sidan förra sekelskiftet. Detta skeende kan bäst förstås mot en litteraturhistorisk och

Nils Månsson Mandelgren, torp i Bjäresjö. Både bilden och texten runtomkring visar främst intresse för husets konstruktion.

tidshistorisk bakgrund. Det är nämligen inte så att en bondgård bara är en idyll i betydelsen något sött och rart i största allmänhet – tvärtom är gården på landet den klassiska idyllens egentliga lokal, laddad med värderingar.

Idylldiktning och bonderomaner

Idylldikten har antika anor. Den skildrar främst tillstånd, och den berättar helst om enkla, odramatiska skeenden, inte om stora förändringar. Dess rum är avgränsat, gärna dolt; det är alltid på landet, i kontrast mot staden, och konflikter har ingen plats i det. När idylldikten skildrar ett sådant avskilt och harmoniskt rum, närmar den sig utopin, och ett av genrens huvudproblem blir dess förhållande till verkligheten.

Idylldikten över lantliga motiv blomstrade på 1700-talet. Genom tyska författare som Voss och Goethe blev den en stor realistisk genre. Voss skrev i anslutning till antika

förebilder på hexameter, och det har sedan blivit ett återkommande grepp. Voss introducerade den detaljrika beskrivningen av vardagsliv, vilket gav inomhusinteriören en ny litterär betydelse. Det var ett understruket lantligt liv han skildrade. Små ting, dofter och ljud, även de mest triviala, fick plats i dikten. Till sina ämnen valde han scener ur familjelivet, där generationerna möts och där det enskilda livets förändringar tilldrar sig inom en ram som förutsätts vara bestående. Prästgården eller den förmögna bondgården är idealramen. Det sublimala i vardagen fångas i beskrivningar av känslomättade handlingar eller gester som betonar generationssamhörigheten.

Hexameteridyllernas författare förlade sina skildringar till de moment i livet som särskilt betonar samhörigheten mellan människor. Därför blev familjehögtider, helgdagar, söndagar och liknande tillfällen genrens särskilda tider. Idylldikten blev också biedermeiertidens omhuldade genre – i den fick

hemmet och familjelivet som samhällets grund sin apoteos. I svenskspråkig dikt är dess mästare Runeberg med sina stora hexameterdikt *Ålgskyttarne*, *Julkvällen* och framför allt *Hanna*.

Men även när den egentliga genren idyll-dikt hade kommit ur modet, eller vid sidan av den, fördes flera av dess drag in i besläktade framställningsformer. Idyllen som genre övergick i hondenovell och bonderoman, och även i självbiografiska barndomsskildringar och andra liknande former finner man ofta idyllinslag.

Samspelet mellan människan och hennes miljö syns ju särskilt väl i bondelivet, och bonderomanen blev därför en fruktbar genre inom de realistiska och naturalistiska strömningarna vid sidan av storstads- och industriarbetarskildringar. Balzacs *Les Paysans* (1844) introducerade bondevärlden som ett av de stora områdena i den franska romanen. På det tyska språkområdet grundade Jeremias Gotthelf en tysk tradition inom »byhistorien»; hans *Uli der Knecht* från 1840-talet är det mest kända verket i en stor produktion. Bland andra tyska berättelser på den linjen finns Fritz Reuters *Ut mine stromtid – Livet på landet* (1862–1864), som handlar om försoning och utjämning av den nordtyska landsbygdens klassmotsättning.

Skillnaden mellan realism och naturalism framgår tydligt om man jämför Gotthelfs och Reuters berättelser med Zolas *La Terre* från 1887. Den har en helt annan våldsamhet och djärvhet i beskrivningen av människan som driftsvarelse. Zolas bönder är besatta av lusten att äga, att avla, att odla, och romanen är byggd över årstidernas rytm och en livets cykel med befruktning, födelse och död. Wladislaw Reymonts *Bönderna* från 1902–1909, som handlar om vilda, primitiva kraftnaturer i polsk bondebefolkning, är i sin tur en monumental replik till *La Terre*.

I svensk litterär tradition finns idyllens ka-

rakteristiska element i Almqvists folklivsskildringar, särskilt i dem som gavs ut som småskrifter med didaktiskt syfte: *Grimstahamns nybygge* och *Ladugårdsarrendet* (1839, 1840). Björnsterne Björnsöns realistiska folklivsskildringar från 1850- och 60-talen – *Arne*, *Synnöve Solbakken*, *En glad gutt* och andra – visade vägen för andra skandinaviska berättare. Idylldiktens starka förbindelser med bondeskildringen och den regionala romanen visar sig på flera ställen i svensk litteratur.

Eva Wigströms roman *För fyrtio år sedan. Taflor ur skånska folkklivet* (1870) skildrar bondfolkets liv på rätt välbeställda gårdar på 1830-talet, särskilt ur kvinnoperspektiv. Den boken kan på många sätt ses som en efterföljare till Nicolovius' folklivsskildring, men den har en tydligare idyllkaraktär. Berättelsen har formats kring förlovningar, bröllop och dödsfall: här ser man en anknytning till idyllgenren. Eva Wigström flätade in rikligt med beskrivningar av folktro och seder, sådana hon själv hade mött dem i sin ungdom. Idyll-dragen kommer särskilt fram i bokens första kapitel. Det heter betecknande »Den första skördedagen» och det börjar så här:

Det är en söndagskväll i början af Augusti. Dagen har varit glödande varm, men nu, då solen lutar mot vester och aftonvindarna leka i de böljande sädesfälten, är der godt att vara derinne i »fars-lusthuset,» med väggar af syrener och tak af det i midten stående päronträdet stora krona. Nämndemannen Per Svensson och hans »mora» (hustru) sitta derinne. Han rökar ur sin silfverbeslagna sjöskumspipa, under det hans blickar med välbehag dröja, än på det frodiga kål-landet, hvilket utbreder sig vid lusthusets ena sida, än på de andra grönsaks-sängarna vid den andra. Genom löfsalens dörröppning hade han en fri utsigt öfver de stora sädesfälten, hvilka utsträcka sig rundt omkring så långt blicken kunde nå.

Till de typiska idyll-dragen hör söndagskvällen, piprökandet och hela den detaljrika be-

skrivningen av scenen, men kanske framför allt markeringen av ägandet, husbondskapet och belåtenheten.

Naturalismen fick ett starkt genomslag under det följande årtiondet i svensk och skånsk litteratur. Man kan mot Wigströms lilla roman ställa Henrik Wranérns beklämmande beskrivning av livet på den sydost-skånska landsbygden i *Holger Skräddares. Bilder ur hvardagslivet bland allmogen i sydöstra Skåne* (1885) och Victoria Benedictssons novellsamling *Från Skåne* (1884). Victoria Benedictsson berättade åskådligt om lantarbetare och fattighjon och deras villkor. »Ha ni någonsin sett ett sådant där lågt, nedrökt hem, med golv av tilltrampad lera, murar av råsten och dörr med 'klinka'? Sådant hem hade Ola, och stora råttor sprungit ut och in där, om nätterna tagande sin anpart av den knappa födan.» Den naturalistiska strömningen ställde upp starka motbilder mot realismens idyller.

Många bonderomaner kunde förena drag av idyll med en bistrare verklighetssyn. Höslåttern i *Hemsöborna* från 1887 är en idyllskildring som kontrasterar mot berättelsens naturalistiska huvudlinje. Börje i Victoria Benedictssons *Fru Marianne* från samma år är en man som utvecklar sig, som lär sig språk och nya jordbruksmetoder, som vill framåt. Men mitt i sin moderna hållning betonar romanen mycket bestämt släktssammanhållning och generationsförtroende. Börje och Marianne har efter sina kriser funnit tillbaka till varandra och markerar det med att besöka hans mor. De har det första barnet med sig, och svärmodern accepterar såväl den lille som, viktigast, svärdottern. Det slutar i ren idyll.

Vid sekelskiftet kom den största av svenska bonderomaner, Selma Lagerlöfs *Jerusalem*, den första delen, »I Dalarna», 1901. Kärleken till den fäderneärvda gården och till hembygden är det stora temat, och den etiska konflikten mellan den känslan och väckelse-

fromhetens entusiasm för icke-jordiska värden turneras i en mängd variationer. Den har också en omsorgsfull, etnografiskt detaljerad miljöskildring där även det folkloristiska till exempel i form av tro på övernaturliga fenomen kommer in, men idyll är det ingalunda.

Nils Holgersson fick starta sin resa från en liten gård i Västra Vemmenhög. Den stuginteriör som omger pojken har en del gemensamt med de stugor som Henrik Wranér hade skildrat, och själva intresset för de folkliga stuginventarierna visar i sin detaljrikedom också släktskap med de folkloristiska studierna. Detta är vad Nils ser:

Han lät blickarna vandra från liggsoffan till slagbordet och från slagbordet till spisen. Han såg på grytorna och kaffepannan, som stod på en hylla bredvid spisen, på vattenspannen vid dörren och på slevar och knivar och gafflar och fat och tallrikar, som syntes genom den halvöppna skåpdörren. Han såg upp till fars bössa, som hängde på väggen bredvid de danska kungligas porträtt, och på pelargonierna och fuchsiorna, som blommade i fönstret.

Söndag är det i det hemtrevliga rummet, men med familjeidyllen står det egentligen illa till: pojken är en lymmel och föräldrarna vet sig ingen levandes råd med honom; det blir resan genom hela Sverige med mor Akka som får göra honom till en rejäl karl.

När Selma Lagerlöf fick nobelpriset 1909, Knut Hamsun 1920 och Wladyslaw Reymont 1924 så var det stora bonderomanförfattare som belönades (Hamsun för *Markens gröda*; Reymont för *Bönderna*) – det är viktigt att minnas för att förstå genrens status. De här verken har kunnat motsvara prisbestämmelserna om verk i »idealisk riktning».

Skåneidyller i prosa och poesi från 1900-talet

Bonderomanen som genre hade fått förnyad popularitet i Tyskland med den antiintellek-

tuella Heimatideologin. Den tyske bonden blev inbegreppet av det biologiskt sunda och etiskt högtstående, storstaden stod för de-generation, dekadens och moraliskt förfall. Detta formulerades till exempel av Nietzsche-lärjungen Julius Langbehn (*Rembrandt als Erzieher*, 1890) och gick vidare in i den så kallade Blut-und-Bodenlitteraturen, där folk-mystiken utvecklades fullt ut.

Ola Hanssons roman *Rustgården* har anknytningar till denna tradition. Den kom ut 1910 och kan ingalunda entydigt beskrivas som bonderoman. Den kan ha varit tänkt som »historisk roman», den står i varje fall och i vissa delar »den historiska idéromanen» nära, men den slutar som »släktroman» och »naturalistisk förfallsstudie».

Det finns ett parti i *Rustgården* där den ena inriktningen tydligt övergår i den andra. Det är en regelrätt idyllskildring av en gård med god ekonomi och goda seder. Den är enligt genrens regler och till skillnad från Hanssons stil för övrigt rik på detaljer och bilder. Här möter man också idyllens särskilda kännetecken, beskrivningen av en högtid i familjekretsen. Det är julaftonskvällens slut, som skildras i en enda lång mening:

Och när man vid midnattstid, innan man skildes åt, ännu en gång sedan stöjet tystnat och stillheten brett ut sig, slog sig ned kring långbordet och far tog plats vid bordsändan igen och satte glasögonen på sig och öppnade sin gamla psalmbok i pressat läderband och läste upp julbetraktelse och julpsalm, fader vår och välsignelsen, – var den sträng, som skälvde i dessa människor förvisso kristendomens väsensnerv, men icke i sin stora och vida allmänlighet, utan närmast det gemensamhetsband, som förenade deras öden med gårdens, som lopp mellan gård och husmanshus, mellan husbonde och tjänare, som band dem alla i lika mån och på lika sätt och som de alla denna natt kände meddela sig från den ene till den andre såsom en vibration av ljus och en själens sakta skälvnig.

Den sakrika texten kunde ha blivit en förteckning till etnologens fromma men får i stället prosapoemets lyftning. Den etnografiska inspirationen samverkar med idylldiktens krav. Det är en paradisskildring – en lantlivets och självhushålllets apoteos. Idyllens utopi-drag framträder starkt; sambandet mellan människor och gård är grundtemat.

Det finns en annan betydande skånsk roman som visar hur bonderoman och idyll hör ihop: Hans Larssons *Hemmabyarna* (1916). Den springer ur ett akademiskt, filosofiskt djupt skolat tänkande och ur krisen kring första världskrigets utbrott. Den kommer också ur precis samma värld, samma trakt, till och med samma släkt som Ola Hanssons *Rustgården*. Romanen är förankrad i en begränsad lokalitet där hela livsprocessen äger rum. Det finns mängder av samband mellan *Hemmabyarna* och idylldiktningen, men det är första världskrigets direkta verkningar på tidsandan som dikten har velat fånga.

Flera av människorna i Hans Larssons skånska by har nått ett själsläge av harmoni och balans, och de porträtteras med förkärlek i situationer som är utpräglat idylliska. Deras liv är inte utan bekymmer, men i idyllen finner de sitt jämviktsläge; det är den naturliga ramen kring de människor som har nått mognad. Hans Larssons mångbottnade, om yttervärlden starkt medvetna idyllepisoder från byn på den skånska slätten har en relation till det religiösa livet, konkretiserad genom kyrkan, kyrkoherden och kyrkobesöken, utan att boken för den skull egentligen är en roman med en religiös grundsyn.

I poesin kom en ny generation skånepoeter med Anders Österling som den förste av arvtagarna till 1880-talets skånska diktare. Hans genombrott 1907 hjälptes fram av realismens förespråkare framför andra, Fredrik Böök. Österlings egentliga bekännelse till bonde-idyllen började under första världskriget, i

Idyllernas bok från 1917 – titeln var programmatisk. Samlingen bygger mycket på det specifikt skånska. Bland annat finns där en dikt som heter »Bondträdgård». Upptakten lyder:

Mot norr den häckomslutna hagen vätter
och spänner trofast sin bestämda rygg
mot den förblåsta yttervärldens slätter.
I trädens flätverk vilar gården trygg.
Kom, skall jag visa dig dess slingergångar,
där dagern skiftar mellan mörk och blond
och kalkad stugovägg ett skuggspel fångar
av äppelvalvens täta samförstånd.

Det är en presentation av gården som skydd och värn mot en ond yttervärld. Än mer fördjupad blir bilden av gården som trygg livsform och idyll i »Hemmanet», inledningsdikten i *Jordens heder* 1927. Österling skildrar

här sin egen farbror och hans gård utanför Trelleborg. En strof i dikten lyder:

Så står den än för mig i högtidsglans
med gyllne ax mot havets blåa bård,
den lilla del av slätten, som var hans,
och mitt på den hans lilla vita gård.
Den bråda dagen har så korta mål –
men denna åbo visste framför allt
att skilja klokt på myckenhet och halt
och ej begära mer än torvan tål.

Det är naturligtvis söndagskväll när gossen och mannen gör sin promenad över ägorna i denna perfekta idyll. Den skånska slätt- och bonderomantiken nådde sin höjdpunkt i Österlings lyrik med dikter som denna.

Theodor Tufveson var med om att vidareföra denna skånska bonderomantik. Han var en stor beundrare av Ola Hansson, Vilhelm

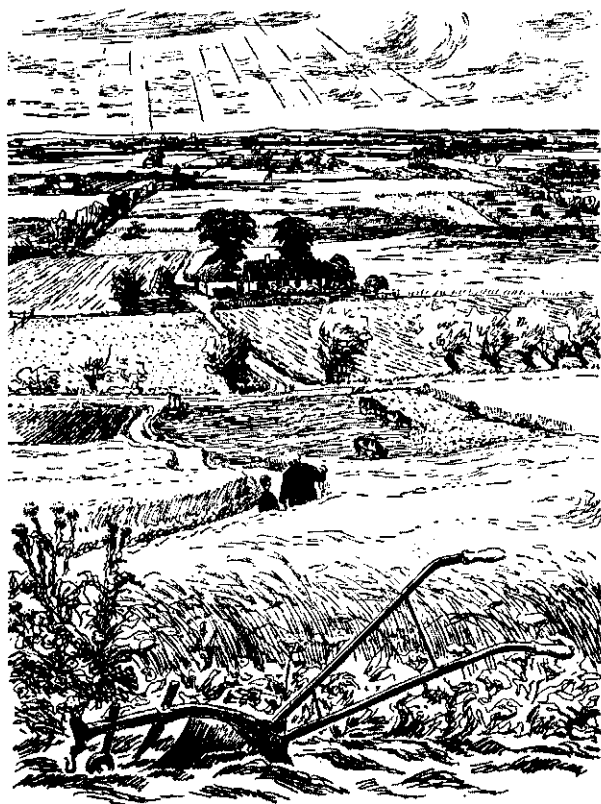

Illustration av Ralph Bergholz till Anders Österlings »Hemmanet», i antologin *Skånska motiv* 1950.

Ekelund och Anders Österling och av samtida dansk och tysk diktning. Redan den första strofen i hans första samling slår an den bestående tonen:

Där sjunger en kär gammal visa,
därute i vågarnas säd,
den susar stilla i kronorna
i gårdens åldriga träd.

Typiska ord för hans lyrik är ord som »susar», »stilla», »gammal», »åldrig», och den antydde miljön: en gård i en jordbruksbygd. Särskilt de tidiga dikterna känns aldrig vid förändringens möjlighet utan tecknar det idylliskt ålderdomliga som om det vore evigt bestående, och under världskriget, 1917, skriver han:

Mitt hjärta bor i en gammal gård,
en gammal gård på slätten,
med vita längor och svalebon
under takens mossgröna brätten.

Och åldriga almar med sagor i,
– en evigt susande klunga,
och tätt inpå väggarna vångar och fält,
som förtroligt i sommaren sjunga.

Och en dröjande doft av lavendel och ros
i låga kisthus och salar,
och ett minne som ler i var ruta och vrå
och sakta till hjärtat talar.

– Här bodde de gamle, här gled deras liv
i tid för längesen gången.
Så stilla som rågens julisus
en afton i gåravången.

Här glider livet så stilla än,
ej stormen rör lågan på härden,
– här är tystnad och ro för ett hjärta än
mitt i den larmande världen.

(Under almarna)

Under sin amanuensstid på Kulturen kom Tufvesson in i den föremåls- och traditionsforskande etnografin, ett arv som han bar med sig genom livet. Det folkloristiska intresset sätter lyriska spår i dikten »Julnatten» i samlingen *Bortom vardagen* (1930), där sägna om de

dödas tysta gille under julnatten berättas, mer som en stillbild än som en historia. Det egentliga temat är där släktbanden och traditionsmedvetenheten:

Det är gårdens döde, som återvänt
att därhemma fira sin jul,
och gårdens mor har vetat sin plikt,
det saknas ej supa och sul.

I mellankrigstidens Skånelitteratur, med Anders Österling och Theodor Tufvesson som äldre försångare, använde inte så få diktare dialekten som en särskild effekt, som Nils Ludvig och andra bygdemålsdiktare. Dikten »Storken» i Nils Ludvigs debutsamling *Di fäste fjeden* (1921) utför idylldragen exemplariskt:

Ola står på gåren söndesfin å kammad,
å ser udad vångana – marenen e grann.
(...)

De e nätt i väred, agrana står gröna,
vallana har marensol å gula pileträ;
inge ifrå lagårn hör en kregen kröna,
å i fönstred madar pian duorna mä sä;
fulana di sjonger – fula, folk å få,
alla gå å tittar ätte storken.

Illustration till Nils Ludvigs dikt »Storken» i *Di fäste fjeden*, originalupplagan 1921.

En solig söndagsmorgon är det, och storken kommer i dubbel mening: Karna föder sitt barn i diktens slutstrof och arvet kommer att gå vidare.

Dessa litterära skildringar samspelade med sådant som att fornminnesföreningarna från 1800-talets slut ofta omdanades till hembygdsföreningar och att hembygdsgrärdar började inrättas. Östarp blev Kulturens egendom 1924. Frans Lindbergs bilder från 1930-talet återger 1800-talets allmogeliv med tak-täckning och fester, exteriörer och interiörer, idealbilder av den skånska gården som levande idyll.

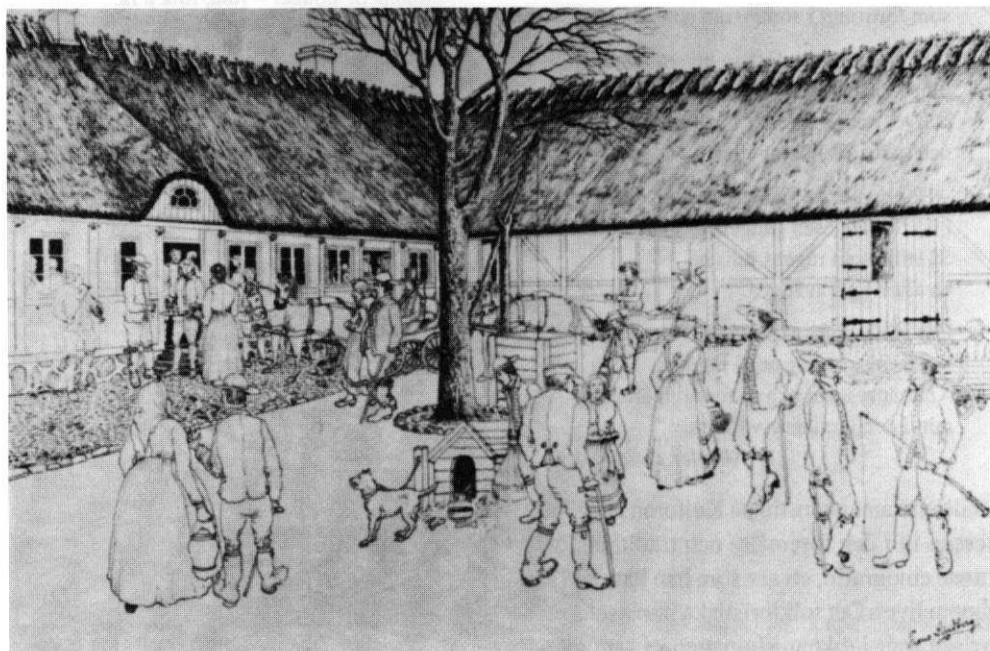
Man bejakade i denna diktning, denna bildvärld och detta samlande jorden, arvet, släkten, rotfastheten, hemkänslan, språket. Gården med sina korsvirkesslängor, sin stork på taket och sina pickande höns på gårdsplanen, kvarnen, pilevallen och åkern, den stilla ån och den lantliga kyrkogården, den fete, trygge bonden i de dagliga värven och årets

gång med sådd och skörd avbildades gång på gång. Gabriel Jönsson diktade om lantlivet med självklara tonfall. På ett ställe hos honom hittar man denna strof om en sående bonde:

Han har sin jord såsom arv och eget,
och den ha släktena litat på
alltsen en anfar tog första steget,
så arm som Isak på Sellenrå.

Isak på Sellenrå är huvudpersonen i Hamsuns *Markens gröda*, bonderomanen framför andra i nordiskt 1900-tal. Den skånske bonden i den litterära korsvirkessidyllen har också utländskt påbrå.

Ännu i *Kustland* (1940) kunde Gabriel Jönsson skriva dikt om den skånske bonden och hans gård som ren idyll. Han prisade den gamla gården i en period då urbaniseringen och industrialiseringen visade nya vägar och tvingade fram nya livsformer, och särskilt när den hotades av andra världskrigets förödande av världsliga och andliga värden. En typisk

Frans Lindberg, Skånegård.

Gabriel Jönssondikt heter »Mot årets slut». Bonden går under årets sista dagar och plockar undan redskapen.

De stumma slitna tingen
ha gjort sin goda tjänst.
Nu sluter gården ringen,
av fönsterljus beglänt.

Klart lyser korsverksmuren
med varma breda blänk.
I stallet rassla djuren
i sömne med sin länk.

(...)

Den goda trogna jorden,
jag vill välsigna den,
som gav oss bröd på borden
och var oss som en vän.

Idylldiktning över bondelivet på klassisk hexameter förekom ännu ganska sent i Skåne. Bygdemålsdiktaren Daniel Rydshjös beskrivningar av årscykelns många verksamheter på de mellanskånska gårdarna är förnämliga företrädare för en ärevärdig genre med sin detaljrika noggrannhet och sin blida humor i människoskildringen. Rydshjö skrev om de gamla gårdarna, som han själv hade levat i som pojke. Han blev folkskollärare, men mer och mer kände han att han med sin erfarenhet av lantlivet kring sekelskiftet förvaltade ett minnesarv av etnografiskt värde. Böcker som *Den gamla byen* (1939), *Ja kommor ihu* (1947) och *Agor o fälad* (1950) fick allt fler inslag av berättande dokumentation av hur tillvaron tedde sig och vilka värden som styrde livet.

I den inledande betraktelsen till *Den gamla byen* handlar det om motsättningen mellan gammalt och nytt. Det är befriande att höra Rydshjö inta en kritisk hållning till idyllen. Allt gammalt var inte bra. »Di gamle krengböjda gaurana känne nock va rolia o titta på, men di lau ju nästan nöre i joren, o de va räktia röttehål o bo i.» Det var vid samma tid som Ludvig Nordström reste i den skånska verk-

ligheten och med all rätt förfasade sig över hur eländigt det stod till med hygien och komfort i stugorna. Rydshjö var inte sentimental. Den mödosamma tröskningen var det bara skönt att få ersatt med nymodiga hjälpmedel, ansåg han. »Nä, la mans de nya komma når de e bra, men la våss åsse ta vare på de gamla, når de e bra.» Och det som var bra i det gamla, det var framför allt det trofasta arbetet, redbarheten och omsorgen.

Kritik och förvandling

Redan under mellankrigstiden hade floran av landskapsböcker om Skåne och andra beskrivningar av landsändans egenart blomstrat. Men strax efter andra världskriget med början vid fyrtiotalets slut kom en serie av praktverk om Skåne som sedan knappast har överträffats. Den skicklige fotografen Erik Liljeroth med Allhems förlagsresurser bakom sig dokumenterade det samtida Skåne, och verken utrustades med rikt historiskt bildmaterial. Dessa böcker har utan tvivel haft ett särskilt värde som bekräftelse av föreställningarna om landskapsidentiteten i Skåne. De speglar en tid då det ännu fanns tillräckligt mycket av äldre idyll kvar för att dess kombination med den moderna industrialiseringen skulle te sig vacker och harmonisk. Den pampiga *Skåneland* från 1951 fick en lika magnifik efterföljare med helt nytt material 1962, som kallades *Ett bildverk om Skåne*. Skånebilderna i dessa böcker är genomgående harmoniserande, både jordbruk och industrier sig soliga och välmående. Samma frodiga, vältrimmade landskap återfinns i Carl Fries' *Den svenska södern* (1963), en essäistisk skildring av det sydsvenska landskapet. Även för Fries var den skånska landsbygden i stort sett en idyll.

På 1970-talet började mer problematiserande inslag att göra sig gällande i landskapsskildringen. Kännare av det sydväst-

skånska landskapets natur introducerade en ny ton i landskapsskildringen; de iakttog och analyserade de ekologiska förändringarna, slitaget och förstörelsen. Christer Persson var en, en annan var Tomas Löfström. Hans *Minnet av en by. En bok om Sturup* (1978) går djupt in i landskapsförvandlingens inverkan på människornas liv. Löfström tog reda på vad som hände med folket i en liten skånsk by, som utplånades för att ett modernt flygfält skulle bli till. Hans speciella styrka låg i den etnologiskt omsorgsfulla redogörelsen för livsförändringarna. I Tomas Löfströms och Christer Perssons böcker finns en förening av litterär medvetenhet, akademiskt kunnande och metodik och kritisk blick på samhällsförändringarna, som hör till det intressantaste i det radikala 1970-talet. Böcker som dessa bröt upp genregränser i litteraturen och skapade nya sätt att förmedla idéer genom noggranna och inkännande iakttagelser på lokalsamhällets nivå, utformade med personlig och levande stil.

Österlen är ett område där omvandlingen är särskilt tydlig och problematisk. Konstnärerna, Karl Aspelin, Ellen Trotzig och många andra, hade studerat landskapets dagrar och linjer i Kivik, Vik och Kåseberga. Henrik Wranér, Theodor Tufvesson och Fritiof Nilsson Piraten formade bilden av de östskånska folklivet och lanserade begreppet Österlen. Den historiskt orienterade Österlenskildringen, som sakligt berättar om det särpräglade området och dess invånare med tonvikt på det förflutna, fick en rad företrädare, som Elof Stoltz' *Som liten i Ravlunda prästgård 1898-1908* (1947) och Frans Löfströms *Här ostpå. Baskemölla - ostskånskt fiskeläge under 1800-talets sista hälft* (1941), *Från segelfartygens dagar* (1943) och *Kring Sandhammaren* (1946, 1977). Inge Löfström, hans son, har fört traditionen med Österlenskildring i olika genrer vidare. I nästa generation har Tomas Löfström fortsatt den men

med viss distans och stark medvetenhet om den nya tidens minnesmelankoli, särskilt tydligt i boken *På Österlen* (1981). Med sina rötter i den radikala sextiotalsrörelsen ger han ett nytt perspektiv på den skånska landsbygden: han ser sin känslomässiga bindning till den som en trygghet men förnimmer och förmedlar de stora förvandlingarnas oro. Det är i en vemodig stämning han reflekterar över en bygd som inte längre är idyll, men »ett utsatt och drabbat landskap i samhällets periferi», ett hörn av Sverige som kämpar för att inte hamna på ålderdomshem eller museum, för att inte bli enbart ett Sommar-Österlen.

Tidningsmannen Bertil Torekull representerar nollåttornas, de inflyttade stockholmarernas och sommargästernas, entusiasm för den östskånska landsändan. Problemet är, som han själv påpekar i *Livet var en dröm på Brantevik* (1995), att idyllens besjungare kan bli dess dödgrävare. Det finns en konflikt mellan charmig men stagnerande lantlighet och funktionsdugligt modernt samhälle. Torekull berättar om människor och öden i Brantevik, men den ekonomisk-historiska analysen av det lilla samhällets utveckling ter sig i ljuset av den förälskelsen tvetydig. »Varför somnade Brantevik in, för alltid etiketterad som idyll?» frågar han.

En modern skånediktare som Jacques Werup har energiskt tagit itu med den skånska mytbildningen. Med sin vida utblick har han sett att idylliseringen av den lantliga skånegården är en variation över ett allmänt förekommande tema, inte minst i Frankrike, som han känner väl. Han skriver:

Överallt handlar den lokalpatriotiska propagandan i grund och botten om något förlorat, ja, om ett förlorat paradiset. Samma nostalgi återkommer i trakt efter trakt, i Bretagne, i Normandie, i Gascogne eller i Skåne: en lättfattlig och anakronistisk dröm om en mera överskådlig värld utan våld och lurendrejeri, utan alla politiska och kulturella abstraktioner, utan

Skånegård. Foto: Gerry Johansson (*Svenska turistföreningens årsskrift 1996*).

främlingar, utan förfulande industrier, gärna utan någon som helst industriell infrastruktur.

Och så pekar han på hur klichébilden används som slagord av marknadsförare, reklammän och fastighetsmäklare. Han beskriver i stället bittert lustfyllt bensinmackarnas, industriutsläppens och kärnkraftsverkets skånska landskap och frågar om vi vågar släppa kontakten med »den betryggande gamla förljugenheten», men menar att det är just vad vi måste göra. Han råder oss att gå ut och se verkligheten och befria oss från det Skåne som bara kan sättas inom citationstecken, »Skåne» som det har antologiserats, kanoniserats, exploaterats. Mot bilden av den idylliska bondgården ställer han sin egen bild ur samtidens landsbygd:

Lukten av stall ända in under sängöverkastet.
Denna väntan, på vägskrapan, mjölkbilen
och frun som skiftjobbar på broilerfabriken.
Hundens komage surnande vid pannan i köket.
Tandborstarna och kaffeautomaten på diskbänken.

Jultallrikarna och iskylan i finrummet.

De sjukskrivna eller friställda släktingarna
i Ystad och Simrishamn. Dyngan inne i huden,
det hemska växandet man måste leva av.

Snön som inte ger med sig, sovandet och fetman.
Bara polisradion i fönsterkarmen skingrar ledan.

Den här dikten är en gensaga mot många tidigare skånedikter om höstens vila och tillfredsställelse och mot allt idylliserande. Men Werup älskar själv både sommaridyllen och världsstaden, både lugnet och den nervösa samtidskänslan, han slits mellan dem och lever i båda.

När Svenska turistföreningen år 1996 för tredje gången ägnade Skåne en årsskrift lät man Werup komma till tals med denna kritik av idylliseringen. Dessutom återkom diskussionen om miljöhoten, industrialiseringen och förfulningen i nästan alla de många uppsatserna. Men Skånegården har alltså en nästan emblematiske plats i inledningen, och i en av artiklarna visas det verkliga livet därinne, med både problem och glädjeämnen.

Man kan också se Henning Mankells detektivroman *Mördare utan ansikte* (1991) som en parallell till Werups avidyllisering av skånegården. Första kapitlet, som berättar om upptäckten av illdådet, låter en gammal man reflektera:

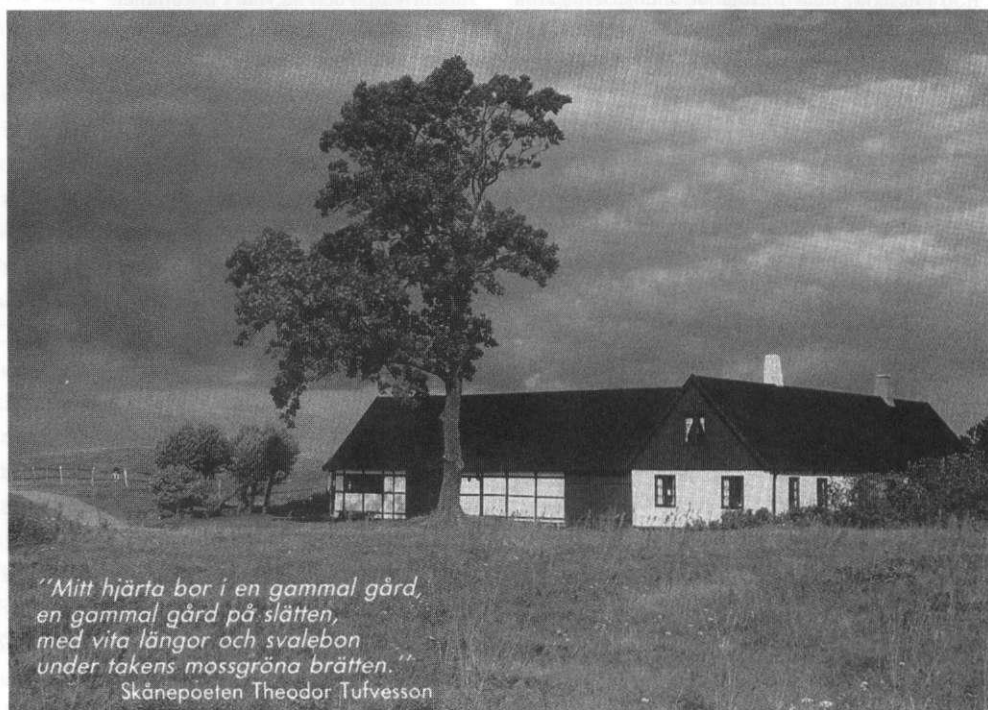
Vad skulle egentligen hända här? I den lilla byn Lenarp, strax norr om Kadesjö, på vägen mot den vackra Krageholmssjön, mitt i hjärtat av Skåne? Här händer ingenting. Tiden står stilla i denna by där livet flyter fram som en bäck utan energi och vilja. Här bor ett antal gamla bönder som sålt eller arrenderat bort sina jordar till andra. Här bor vi och väntar på det oundvikliga . . .

Men det har hänt något; idyllen, som redan är underminerad, har krossats genom ett grotestkt mord.

Den gamla gården får nya ägare

Daniel Rydsjö såg redan med kunnig och kritisk blick på de gamla gårdarna och den falska idylliseringen av dem. Men det är folk i vår tid som har genomfört den stora överföringen av gårdarna från bondbostäder och torp till sommarställen för stadsbor eller förvandlat dem till hästgårdar för travhästuppfödare.

Daniel Rydsjös dotter Elsi Rydsjö är en författarinna som i sina böcker ser och berättar om Skåne, både det moderna och det gamla. Hos henne finns en passage som handlar om denna process och om det moderna sättet att behandla gamla hus. Boken heter *Kärlekens ansikten* (1990); den börjar omkring 1880 men huvuddelen tilldrar sig i vår tid, från 1960 till 1990. Kärleken till en gam-

Dag Hammarskjölds Backåkra, vykort med vers av Theodor Tufvesson. Foto: Ingvar Berg, HB LIAB, Ystad.

mal gård är en linje i boken, och det är kanske första gången som en roman tar upp en så typisk företeelse som den moderna renoveringsivern. De nya ägarna beskriver för en kvinna, som förut har bott i huset och som har forskat i dess förflutna, vad de har gjort med det: »Och nu till sist var också hela vinden inredd, hade blivit musikrum (. . .). De älskade verkligen gården, de månade om den.»—»Vi behöll hanabjälkarna och lät taket gå upp i spets som förut, för höjdens skull.» Väggarna är strukna i rent vitt och ljus insläppt genom stora fönster. »Dunklet däruppe, spindelvävarna och de råa takläktena fanns inte mera. En väldig stereoanläggning följde väggen under fönsterna mot söder. Det fanns ingenting kvar av det loft hon mindes.» Mörka minnen och grå skuggor är borta, och lika gott är det.

Renoveringshandledningar i bok- eller kursform har blivit en stor bransch och trädgårdstidningar vimlar av reportage från charmfulla sommarställen i Viken och Brantevik. En bekräftelse på idyllbildens varaktighet och förbindelse med litteraturen från seklets början ger ett populärt vykort, där man kan se ett skänkt korsvirkeshus tillsammans med Theodor Tufvessons rader om hjärtat som bor i en gammal gård. Men gården är Backåkra, Dag Hammarskjölds gamla som-

marställe vid Abbekås, numera Turistföreningens vandrarhem och sommarnöje för akademiledamöter. Idyllen är inte längre privat utan offentlig, gårdsbruket borta, anläggningen fin och välskött: idyllen har fått helt nya museala förtecken, bondesamhället har inte längre med den att skaffa och Tufvesondikten är dekoration och nostalgi.

Drömmen om den skånska gården har uttryckts, förstärkts, bekräftats, vidareförts och granskats kritiskt av diktarna. Vår benägenhet att se gården som idyll, utopi och tillflyktsort från världens stormar har mycket djupa rötter. Vykortsidyllen kan te sig tillgjord, när huset har frigjorts från den agrara livsform det en gång hörde så djupt ihop med och i stället blivit urbaniserade människors sommarnöje eller pensionärsbostad. Men den halmtäckta korsvirkeshuset appellerar till oss alla med sitt människovänliga format, sina påminnelser om en förindustriell ekonomi och sitt förmodat miljöriktiga byggmaterial. Därigenom ser vi den också, medvetet eller omedvetet, med eller utan de gamla författarnas hjälp, som en symbol för rotfasthet, omsorg om jorden, familjeband och ärbara seder – sådana värden som vår tid ser försvinna men som kan dröja kvar som en dröm om det goda livet.

Vykort med skänkt sommartorp.
Foto: Ingvar Berg, HB LIAB, Ystad.

Litteratur

Renate Böschstein, *Idylle* (Sammlung Metzler, Abt.

Poetik, M 63), Stuttgart 1967, innehåller en forskningsöversikt och bibliografi om idyllen som genre. Se vidare *Deutsche Idyllentheorien im 18. Jahrhundert (...)*, herausgeg. v. Helmut J. Schneider, Tübingen 1988, »Einleitung», s. 7–74. Den svenska genrentvecklingen har mot bakgrund av den europeiska studerats av Tore Wretö i *Det förklarade ögonblicket. Studier i västerländsk idyll från Theokritos till Strindberg* (Acta universitatis Upsaliensis. Historia litterarum 7), Uppsala 1977. Friedrich Sengle har utforskat idyllen i biedermeierlitteraturen: *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1815–1848*, 1–3, Stuttgart 1971–1980. Ett specialproblem behandlas i min uppsats »När tiden står stilla. Idyllens bilder», i *I musernas sällskap*, s. 51–75, Lund 1992.

Sambandet mellan idyll och bondeskildring utreds av Luc Herman i »Die Nachwirkung der Idyllentradition im programmatischen Realismus», *Études germaniques*, 42, 1987, s. 16–28, och av Michael Jakob i »Idylle und Roman – ein Vergleich», *Arcadia*, 24, 1989. Sambandet framhålls också av Michail Bachtin, »Kronotopen. Tiden och rummet i romanen. Essäer i historisk poetik», *Det dialogiska ordet*, övers. Johan Öberg, Gråbo (Anthropos) 1988.

Om *Hemmabyarna* se Sven Linnér, *Livsförsoning och idyll. En studie i rikssvensk litteratur 1915–1925*, Uppsala 1954, s. 84 f., och min uppsats »Hans Larsson – världsbetraktaren», *Genier å kloge i Skåne*, red. Helmer Lång (Skånska akademien), Höganäs 1991, s. 79–85, samt där anförd litteratur.

Uppsatsens iakttagelser och stoff återgår för övrigt på *Skånes litteraturhistoria*, del I och II, red. Louise Vinge, Malmö (Corona) 1996 och 1997.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1999, 125 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, 1:e arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, fil. dr Lars Berggren, Lund, professor Björn Berglund, Lund, länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, docent Thomas Germundsson, Lund, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjärdis Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelev, arkivarie Anders Salomonsson, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE

UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA

OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING

OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

Jörgen Weibull in memoriam

1

PETER ULLGREN Skärvor från ett krig

– några öden i Halland vid tidpunkten för slaget vid
Helsingborg 1710

2

LOUISE VINGE Den skånska gården

– idyllens boning?

19

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm.